

Humanizmus és reformáció között

Humanizmus és reformáció között: e megjelöléssel nem pusztán valami szellemtörténeti átmenetet próbálunk az időben elhatárolni. Mohács körüli irodalmunknak mindegyik életformája elvesztette korábbi állandósult jellegét. Az eltűnő kolostori irodalom, a még rendelkezésére álló szűkebb keretek között, részben akaratlanul felvett magába eddigi lényétől idegen eszméket, részben pedig tudatosan is idomult az újhoz. A humanizmus a politikai és uralmi viszonyok változása következtében darabokra törött, központi irányítását elvesztette. Egyoldalú olasz vezetétsége már Mohács előtt szűnőben volt, most az északi humanizmus befolyása tovább erősödött. Átmeneti természetű volt maga a legújabb szellemalkotó erő, a reformáció is. A tanokat egyéniségek képviselték, az élő és gondolkodó személyiség természetes ingadozásaival. De ebben az egyetemes elmozdulásban kifejlődött és megizmosodott irodalmi életünknek oly rétege, melynek jelenlétét előbb csak vékony nyomokban lehetett felfedezni. Rajta van mindkettő, humanizmus és reformáció bélyege, anélkül azonban hogy bármelyik is uralkodóvá tudott volna válni. A humanizmusból már nem érvényesült a magasan való elkülönülés jegye, a reformációból még a vallás egyeduralkodója. Pillanatnyi közjáték folyt, módot adván arra, hogy Mohács előtti kezdemények kiszélesbedjenek. Világias színek és a nyomatékossággal, szinte elvszerűen fellépő magyarnyelvűség jelentkezése választja el e réteget a humanizmus „virágkorá”-tól és a már jelen levő, de lassan kristályosodó reformációs irodalomtól.

Az a politikai és szellemi változás, mely nemzetünket a mohácsi év táján érte, a műveltségtartó erők fejlődését a nyugodt menetből kitérítette. Az irodalomnak a katasztrófa előtt legfontosabb tartó kerete, a királyi udvar csak töredékesen folytatta ebbeli szerepét. Az „idegen” király közelébe eljutott ugyan egy-két, annakidején a magyar udvarban élő író, de útjuk innen már egyre jobban kifelé vitt, kapcsolataik a szorosabban magyarnak tekinthető szellemi élettel meglazultak. A „nemzeti” király udvarának állandó vándorlása, bizonytalan hatalmi helyzete még kevésbé tette lehetővé, hogy benne az írás emberei az alkotáshoz szükséges nyugalmat megtalálhassák. Talán még Izabella királyné szűkebb környezete lehetett langymeleg

tűzhelye egy-egy írói szándéknak. Ami itt a nemzeti király udvarában ilyenként jelentkezett, gyér folytatása volt korábbi műveltségi lendületnek, vagy félben-szerben maradt kezdet, melynek egy-egy darabja később és másutt próbált teljessé válni.

Valamivel előnyösebbnek látszik a helyzet a magasabb állású papság oldalán. Írók és irodalom pártfogolásában már Mohács előtt is igen előkelő szerep volt az övé. Erről az oldalról indult el még 1527-ben Sylvester János. Akkor még papnak készült. Első nyomtatásban megjelent művét, a „Rosarium Celeste Virginis Mariae Patronae Hungariae”-t Erdődy Simonnak, a János királytól 1526 végén egri püspökké kinevezett zágrábi püspöknek ajánlotta. Fabri János, a korábban győri, majd bécsi püspök a Dévai Biró Mátyás kéziratban terjedő műveivel vitába szálló franciskánus Szegedi Gergelyt támogatta. Pesti Gábor műveinek nyomtatásban való megjelenésében része volt Ujlaky Ferenc győri püspöknek s valószínűleg Peregi Albert pécsi prépostnak. Ugyancsak Ujlaky Ferenc támogatásával adott ki egy epitáfiumot a püspök anyja emlékének megörökítésére Maytzen Gergely pozsonyi pap. Eszéki János, a János király pártján álló pécsi püspök neve egy Honterus-kiadványon szerepelt 1539-ben. Az esetek szórványosak és kevés bennük a tervszerűbbnek mutakozó állandóság. Az írók pártfogásához nem állottak az anyagi erők fölösen rendelkezésre, a főpapi jövedelmeket erőszakkal foglaló világi urak húzták és a politikai zavarok következtében a meglévő birtokok is nehezen csurrantották a hasznót. Az írók nem is tartottak ki sokáig először megtalált mecénásaik mellett. Sylvester a Geszti- és a Perényi-családoknál tett próbálkozásai után Nádasdy Tamásnál állapodott meg, Pesti Gábort Izabella királyné udvarában húzta magához valamilyen gazdasági természetű foglalkozás, Honterus pedig a szász városi közösség támogatására rendezkedett be. A magasabb papságban, az anyagi helyzet megnehezedésén kívül, egyre jobban láthatóvá vált a műveltségnek és az emberi magatartásnak olyan eltolódása, mely kevésbé kedvezett a régi formájú irodalmi pártfogásnak. A legmagasabb műveltségűek közül sokan letették papi méltóságukat. Az 1501-ben még Krakkóban tanuló, később turóci prépost, Majtényi Uriel, a Thurzó-családba nősült be, Kecheti Márton veszprémi püspök a Homonnai-családba és királyi udvarmester lett Pozsonyban, Bácsi Ferenc szepesi prépost, kinek „non mediocrem eruditionem” Verancsics Antal emlegeti, szintén világivá alakult. Többnyire rokonszenveztek a kezdődő reformációval, melyben — úgy vélték — világias műveltségük a hit megnyugtató támaszát is megtalálhatta. Mivel tettük még az egyidőre lazuló világban is megütközést keltett, sőt üldöztetést vont fejedelmi részről maga után, életmódjuk hajlott a közösség ügyeitől való visszavonulásra. Elhúzódtak birtokaikra, melyeket feleségükkel szereztek maguknak, mint a volt boszniai püspök, Keserű Mihály, kinél Gritti hányt vetett életű humanista titkára, a dalmát Andronicus Tranquillus talált rövid időre menedéket és alkalmat magyar urakat

vádoló „Epistolá”-ja megírására. Egyesek szinte emigránsaivá lettek a magyar életnek. Életük zárttá és kisebb körűvé alakult: olvastak, barátaiknak könyvet ajándékoztak (Majthényi Uriel Petrarca minden munkáját ajándékozta 1540 körül egyik barátjának), írtak is, személyes természetű kortörténeti jegyzeteket (Kecheti Márton), és alkalmilag támogattak egy-egy reformátorra fejlődő magyar tanulót. De ezek legalább megtartottak valamit, éppen visszahúzódsukkal, abból a szellemi örökségből, mely rájuk szállt. Mások, akiket a politika és a zavarok dobtak fel a magasabb papi állásba, arról nevezetesen, hogy még a későbbi történetírás is fontosnak tartotta „tudománybeli járatlanság”-uk kiemelését.¹

Más társadalmi osztály vette kezébe a műveltséget és tartotta hosszú ideig hol erősödő, hol gyengülő szorítással: a világi nagybirtokos arisztokrácia. Újabb történetírásunk (Szekfű Gyula) meggyőzően ábrázolta már azt a szerepet, melyet a főúri nagybirtokos Mohács után az ország politikai sorsának intézésében és a török elleni védekezésben magára vállalt. A középponti királyi hatalomnak már a Jagellók alatt megkezdődött, majd a kettős királyválasztással jóidőre véglegesedett meggyengülése következtében az egyetlen fogható politikai és hadi erőt a nagybirtok tulajdonosa képviselte. Nagyfokú partikuláris önállóság jött így létre, a megtartóerők decentralizálódtak, de egyben öntudatra is ébredtek. Emberi javak védelme és fejlesztése csak ezeken az új jelentőségre emelkedett regionális kereteken belül vált lehetségessé. A nagybirtokos főurak erőbeli növekedése a századon végig állandó is volt. Királyi adományozások, okos házasságok, szerződések, öröklések és foglalások gyarapították a birtok-testeket s a század végén 20—25 nagybirtokos kezén volt a megmaradt országnak szinte egész területe. Mindenki a nagybirtok védelme alá sietett s a tulajdonos gondolkozása szerint igazodott. „Igen akarnák megtudni és érteni, hogy az urak mihez tartják magukat és az országot. Ők először az uraktól akarnák érteni, mert azt mondják, hogy ez urak egy országot birnak, de ők csak egy kicsiny földet birnak” — írja egy tájékoztató kíváncsi levél a század első feléből. Személyes és családi érvényesülés útja csak a főúron keresztül volt járható. „Most kediglen a világ úgy jár, hogy az kit kommandálnak az főemberek úrnál, az mehet elő delgában” — állapította meg a jelent jól ismerő.

¹ A delgozat itt közölt részletére végig irányadók: Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891—1914. Budai Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexicon. Nagyvárad 1804—1805. Nagy Iván: családtörténet művei. Szilágy Áron: Régi Magyar Költők Tára. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete I—II. köt. Szekfű Gyula: A XVI. század (Hóman—Szekfű: Magyar történet. 1935. III. köt.) Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. If. 1933. Jászai Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest 1846. Pukánszky Béla: Geschichte des dt. Schrifttums in Ungarn. Münster in Westfalen. 1931. — Majthényi Urielhez I. Tört. Tár 1897: 13. l. és M. Kszemle 1881: 202. l. Kecheti Márton diáriumát I. Tört. Tár 1869: 83. l.

Az író sem tehetett mást, mint azt, hogy az egyetlen erő védelmére alá helyezte magát. A renaissance-író létformájából már végérvényesen megtanulta, hogy munkájának végzése, személyének eltartása és megvédése, műveinek kiadása hatalmi pártfogás nélkül lehetetlen. Királyi és főpapi udvar helyett most a főúri udvar lett otthona. Kényszerű választás volt ez. Erasmus független házeli magányának példája megmutatta, hogy más írói életlehetőség is van, de ilyenre nálunk nem volt alkalom. „Én a Curiákat, kit mi udvarnak hívunk, soha nem szerettem és az én lelkemnek nem kellett — írta Komjáthi Benedek — miért hogy láttam némely együgyűeknek, mint igaz ennenmagam vagyok, kik az udvarban forgolódtak, csudaképpen való erkölcsöket és életeket, kiknek soka-sok nem igen tetszett énnekem.“ Az udvartól való idegenkedés (Erasmus is gyakran emlegette) régiségünkben sokáig nyomon követhető. Az udvari élet minőségében volt valami más, mint a régi. A régiben az irodalommal foglalkozók nagyobb száma, itt az újban többnyire egyetlen író s ő is oly környezetben (a főúr sokszor távol volt), mely nem mindig ért fel a saját céljait is követni akaró író magasságáig. A cselekvés és a praktikum emberei között élő írónak egyre növekvő gondja lett, hogy személyének és munkájának méltóságát megvédje. „Ostentant alii Vestrae M. Dominationi fossas, stabula, piscinas in eiusdem felicissimo reditu et id genus alia, nos his omnibus longe praeclarius, — írta Sylvester Nádasdy Tamásnak, miután bibliafordításával elkészült — nam illa post M. Dominationem Vestram et legitimus eiusdem successoris alium atque alium sortientur dominum, hoc nunquam V. M. Dominationis desinet esse.“ Mind az a humanizmusból örökölt „invidia et improbitas adversariorum“-félelem, mely egyúttal az írói öntudatosság kezdő foka is, e szűkebb és tisztán magyar környezetben sokkal konkrétebb formát öltött, mint az előző időkben. Sylvester untalan panaszai a körülötte élő udvari emberekre, néha már denunciálásnak minősíthető kifakadásai gazdájához írt leveleiben, nemcsak izgékony és érzékeny lelki alkatából erednek, hanem kifejezői is az író új, minőségileg alacsonyabbrendű helyzetének.

Ezért az író minden erejével a művelt patrónushoz igyekezett tapadni. Alázatosság-formuláinak újabb erősödése következett be: az író-szervitor a régibb humanista gyakorlat mintáit még nagyobb hévvel alkalmazta. „Me a tanto viro tantum amari — írta buzgó hódolással Pesti Gábor Peregi Albertnek — cum ego vel mediocrum hominum amicitia et consuetudine indignum me esse putem.“ A levelekben, az ajánlásokban foglalt dicsőítések, támogatást és védelmet kérő sürgetések nyersebbek, mint a humanizmus teljének hajlékony „laudatio“-i, még egyáltalán nem működik az a fékező erő, melyet a reformáció hoz magával, a középkori álláspontot az újhoz idomítva: író és patrónus egyképpen való alárendelését az Isten dicsőségének. Oly nyugtalan és kielégítetlen becsvágy, mint a Sylvester Jánosé, minden magyar főúr támogatásának elnyerését is célba

vette. „Quo me fortuna vocet, video, et veniam eo, quo vocat. Multis iam annis luctor cum ipsa fortuna, nec praevalere illi possum; proinde ut succumbam necesse est, nisi auxilium aliquod accipiam.“ Ezt Isten után Nádasdytól várta „et ceterisque Vestrae Dominationi M. similibus... qui virtuti student litterasque excolunt“. Az volt a terve, hogy minden magyar főúri címet megrajzol és versekkel illusztrál. „Credebam me hoc conatu favorem principum consequi“, de írói öncélúság és a patrónusnak kijáró hódolat kettősségében mindjárt hozzátette: „non tam in me, quam Vestram M. Dominationem“. Az ilyen személyekre fundált írói vállalkozás leszállítása volt az írói igényeknek, amint maga a szervitori viszony is gyakran oly teendőket rótt az íróra, amelyek elvégzését ez nem nagyon tartotta magához méltónak. Pesti Gábort vásvásárlással bírta meg Peregi Albert s- Sylvester Jánosnál ugyanígy van nyoma annak, hogy gazdasági természetű megbízásban kellett eljárnia. Az író nem is élhetett mindig a főúri birtok középpontjában, tehát az élet valamelyest mozgalmasabb helyén, hanem a vidék egyik kis falujában (pl. Sylvester Gógánfalván, Csepregen), ahol a patrónustól kapott néhány jobbágyteleknyi kisbirtokon gazdálkodott.²

Az a nagybirtokos arisztokrácia, mely a politikai vezetésen és a török elleni védekezésen kívül az írók pártfogásában is előljárt, sőt egy-egy esetben maga is író volt, igen különféle eredetű. Tagjai nagyobb részükben hirtelen emelkedtek fel a nagyon és a tekintély magasságába. A régi arisztokrácia sorai már Mohács előtt megritkultak. „Ez idők alatt (1521.) mind kihalának Magyarországból az vén és fő urak... csak az ifjú urak maradának“ — írja az ú. n. Verancsics-évkönyv egyik ismeretlen írója. A mohácsi veszedelem széles rendet vágott még ez ifjabbak soraiban is. Az az arisztokrácia, mely az összeomlás után kezébe vette a dolgok irányítását, nem volt minden ponton egyenes folytatása a réginek. Alig két-három család jutott túl a mohácsi határvonalon. A többiek az egymással hadakozó királyok szilárd kapaszkodót kereső keze emelte fel, mert kiváltak műveltségükkel, vitézségükkel vagy mert számolni kellett velük megszerzett nagy birtoktesteik miatt.

Ugyanígy műveltségük eredete is más-más volt. Nádasdy Tamás még az új renaissance-műveltség teljéből merített, de Serédy Gáspár az alsóbb klérus tagjainak sorából indult el. A meglévő műveltség is állandó elmozdulásban volt. Batthyány Orbán a humanista tanultságból lépett át a reformációba („... parum delectaris multo lenocinio ac elaboratiore suadella verborum...“ — jegyezte meg róla egyik levelében Verancsics Antal), Perényi Pétert viszont állítólag

² Varjas Béla: Az irodalmi élet sorskérdései Mohács után. Magyarországtudomány, 1936. — A levéldízeteket l. Magyar Leveles Tár 9. és 61. — Komjáthi Benedek: Az Zenth Paal leuley magyar nyeluen. (Hasonmás-kiad.) Ajánlás 5. l. Sylvester János leveleit l. It. K. 1893 és RMKtára II. köt. Pesti Gábor leveleit l. It. K. 1893. Melich János: A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. Bp. 1912. Waldapfel József: Pesti Gáborról. It. 1935.

Sztárai Mihály „kapatta az olasz ízlésre és ékességre“. Abban nagyjában mind megegyeztek, hogy támogatói voltak az „új tudomány“-nak, a protestantizmusnak, kiki a maga módján. Egyik okos politikával, régít és újat egyeztetően, a másik maga is írással részt kérvé a lelkek formálásából, a harmadik nyugtalankodva vitázón. Abban is egyek ők, hogy ők lettek apái vagy taníttatói a század közepére felnövő, műveltséget és hitet hosszú időre egybekapcsoló második főúri nemzedéknek. A nagyreményű Nádasdy-fi, Ferenc, ugyanúgy írta 12—14 éves korában a tanítóitól sugallt bölcse és formás leveleket, mint a Révay-fiúk, kik közül az egyik, Ferenc, „a szelid Musákkal és Themisszel tartott inkább, mint Marssal“. Serédy Gáspár „nepos“-a, Alagi János (anyja Serédy huga) Páduában tanult, Horváth Márk fia, Gergely, „igen tudós és a hazában a tudományokat előmozdító hazafi lett“. Ebből az új nemzedékből került ki Batthyány Boldizsár, a század legnagyobb könyvgyűjtője, kinek könyvespolcain egymás szomszédságában álltak kolostori magyar kódexek és Luther meg Melanchton művei. Rajtuk át visz az út Balassa Bálintig.

Lássuk ezt az „első“ főúri nemzedéket, a legjelentősebbeket sorjában és egy kissé közelebbről. A sort természetesen Nádasdy Tamás nyitja meg. Övé az elsőség nemcsak alakjának az egész században kimagasló volta miatt, hanem azért is, mert műveltségterjesztő szerepével senki kortársai közül vele nem mérkőzhet. A harmincas évek közepétől kezdve az ország legnagyobb földbirtokainak volt az ura, Ferdinánd király keze pedig egyre magasabbra emelte a politikai hatalomban is. A század közepére övé lett a legfőbb magyar politikai rang, a nádori. Személyisége, hatalma és vagyona igen természetesen vonta feléje a szellem embereit.

Műveltsége is a leghagyományosabb vonalban lépte át Mohács éveit. Szegény, de bizonyára korán felismert tehetségű rokonként taníttatta atyafisága (a Török-család). Tanulmányainak több-kevesebb hitelességgel megállapított kezdőpontjai Grác, Bologna és Róma. Mindezt betetőzte még Mohács előtti tartózkodása és szolgálattevése a budai királyi udvarban. Az az erasmista kör, melynek egyik középpontja Brodarics István volt (szintén rokona Nádasdynak), nem lehetett hatás nélkül reá. A politika és a szellem legnagyobbjai között forgolódott és fontos külföldi kiküldetésekből vett részt. Németországi útja bizonyára egyike volt azoknak a benyomásszerző alkalmaknak, melyek vele, a déli műveltség neveltjével, az északról terjedő szellemváltozatot megismertették.

Dél és észak műveltségének, sőt hitének, nyugat és kelet politikájának harca között át is mentette magának és korának mindazt, amit Mohács előtt megtanult. Némi ingadozás után, melynek folyamán a nyugati és a keleti királyság egyaránt küzdött személyéért, véglegesen megállapodott azon az oldalon, melyet éppen műveltsége jelölt ki számára. Kigyensúlyozott személyisége még ekkor is, a pártválasztó döntés után, olyan maradt, hogy reá a keleti

és a nyugati Magyarország egyaránt bizakodva nézett. Politikai céljai az egész Magyarországra tekintettek: hajlékonyabb alkattal a XVII. század legnagyobb magyarját, Zrinyi Miklóst idézi a szemünk elé. Valószínűleg nem kevés része volt abban, hogy a kezdetben János király mellé csoportosult műveltek ismét a nyugati fél felé fordultak. Verancsics Antal átállását egészen biztosan ő segítette elő és Sárvár, birtokainak középpontja, egyideig épügy menedéke volt a kezdeti reformáció néhány legnagyobbjának, mint a humanizmusból ellenreformációba átfejlődőnek.

Nádasdy „unicus in Hungaria studiosorum et virtute praestantium Maecenas” — Verancsics e szavaiban igen kevés volt a túlzás. Nagyszámban pártfogolt deákokat s adott helyet és pénzt a műveltségi törekvéseknek. Abádi Benedek, Sylvester János, Dévai Biró Mátyás, Tinódi Sebestyén dolgoztak az ő támogatásával és irányításával. Testvérhuga egyik levelének célzásából arra is lehet következtetni, hogy kora művelt gazdagjaihoz hasonlóan érmekeket is gyűjtött. Egy János nevű deákkal lefordíttatatta magyarra az aranybullát, de ez a fordítás kéziratban maradt. A műveltség megmagyarosítása egyik főgondja volt. Feleségével, alantasaival mindig magyarul levelezett s még a királyhoz írt latin leveleiben is nem egyszer hivatkozott bizonyításképpen egy-egy magyar közmondásra. Egyik latin levelében egy kedélyeshangú magyar „vetus cantilena” négy sorát olvasta rá a fizetést halogató kamarai prefektusra. Magyar leveleiben a század első felének legegényibb és legkifejezőbb prózáját írta, tele a kedély, a szellem könnyed mozdulatainak jeleivel. Ő, aki több nyelvet beszélt, tudott bánni anyanyelvével is. Emberi kiválósága nem maradt hatástalan a kortársakra sem. Gregoriáncz Pál győri püspök 1558-ban készült „mnemosynon”-jában (a kor nevezetes embereiről való rövid feljegyzések) a legelőkelőbb hely az övé. „Antiquis belliductoribus non inferior” — olvassuk ebben. Alakjának klasszikussá stilizálását már a kortársak megkezdték. Még nagyobbra nőtt a halála után készült, titkárától, a verselgető Szentgyöngyi Gábortól írt életrajzában. „Non tantum Hungariae, sed toti orbi Christiano profuerit” — mondja ez az életrajz, mely e műfaj első jelentkezései közé is tartozik. A XVI. század magyar emberi ideálképének összetevéséhez az ő személye szolgáltatta a legtöbb anyagot.

Sárvárt az akkori ingadozó magyar talajon olyan szilárd ponttá tette, melyen először tudta lábát megvetni a Mohács utáni zavarokban helyét kereső műveltség. A várat teljesen újjáépíttette és úgy megerősítette, hogy kibirta a török támadásait. „In novam redegit formam” — írta róla Sylvester nyelvtanában. Gondozott kertek, szabályozott gyümölcsösök, halastavak adták hozzá a természetet emberi kézzel formáló keretet. „Huius potissimum in portu, ut in paterno sinu, fidentius conquiescimus” — állapította meg jól-éső elégedettséggel Verancsics, aki az itt töltött biztonságos hónapokban a Rába-folyó sajátágainak leírásával foglalkozott és huma-

nista környezet-díszítő hajlamával ez érdekes sajátosságokat a külföldi tudományossággal is megismertetendőnek tartotta. „Qui lumen accipiant, idque, nescio, quo tempore facilius, quam hoc, quo sub iure et domino est Thomae Nadasdini.“ Tájé és vár a magasra emelkedett ember személyiségével kapcsolódott egybe. A kőből épített iskola és a nyomda a Nádasdy-birtokot a műveltségi központ minden jegyével ellátta.

Nádasdy Tamás neve a Dunántúl ez időben való irodalmi képétől elválaszthatatlan. (A Bánffyak zalai birtoka csak a század közepe táján emelkedik ki.) Ugyanilyen nagy szerepe volt az ország északkeleti részén a Perényi-családnak. Ez a család nem olyan hirtelen emelkedett a politikai irányítás és a vagyoni magasságába, mint Nádasdy. Volt ugyan egy mélypont az életében (birtokelkobzás), de a felemelkedés már Mohács előtt megkezdődött. Perényi Imre, 1504-től az ország nádora, visszaszerezte az elvesztett javakat s a család hatalma a Jagellók alatt állandóan növekedett. Műveltségi hagyományaik is ebbe az időbe nyúltak vissza. A nádok fiának, Ferencnek, a nagyműveltségű váradi püspöknek udvara jelentős humanista központ volt. Káptalani iskolájából a korszerű műveltség hordozóinak olyan két szélső embertipusa indult el, mint Oláh Miklós és Szerémi György. Perényi Gábor (Frangepán Katalin férje) Mohács évében olasz építésszel, Nicolaus de Mediolanóval építtette a győri káptalant. Paulus Crosnensis lengyel humanista egyideig nagyszőlősi birtokán tartózkodott s hálából két könyvet (köztük egy Janus Pannonius-kiadást) ajánlott neki. A Janus Pannonius-kiadásba olvasható Nagyszőlős humanista leírása is: „Zeules, quae subtiliter et magnificentissime extructa, praetereuntibus viatoribus magnum praebebat forinsecus oblectamentum, tum ob moenium aedificiorumque altitudinem, tum pinnarum turricularumque elegantiam, ut quivis non humanis manibus sed divinis artibus illam perfectam existimet.“ A rokoni kapcsolatok is több olyan családdal fűzték össze a Perényieket, melyeknek már volt bizonyos szerepük a műveltség és az irodalom életében. Így rokonságban voltak a Drágffyakkal, Frangepánokkal, Homonnai-Drugethekkel, Thurzókkal, Báthoryakkal.

A család birtokaiból sok feküdt ugyan Magyarország déli és délnyugati részén (Pétervárad, Szalánkemén, Siklós), de a töröktől kevésbé fenyegetett északkeleti megyékben lényegesen inkább hosszabb-rövidebb időre műveltségi központokká. Nyalábvárban készült Komjáthi Benedek Szent Pál-fordítása, egy ideig Frangepán Ferenc is itt tartózkodott. Perényi János (Komjáthi Benedek patronájának fia) támogatta Batizi Andrást és kezdetben Sylvester Jánost. Ez utóbbi nyelvtanában szentelt neki és szép birtokának dicsőítő szavakat. Nagyszőlős, Szikszó, Tállya, Sárospatak, Eperjes lettek még a Perényi-család kezében a műveltség táplálói. Szerepük tágabban a reformációs irodalomban bontakozott ki.

A család tagjai között azonban a legtöbbet emlegetett név

Perényi Péteré, a két király és a török között a maga önállóságán dolgozó hatalmas főúré, kinek gyakori pártcseréi, „elhasonlás“-ai a kortársak történeli feljegyzéseinek állandó anyaga. Műveltsége már bizonyára igen sokat köszönhetett a reformációnak. Író-pártfogoltjai mind reformátorok voltak. Dévai Bíró Mátyás, az anabaptizmusa miatt üldözött Fischer András, Gálszécsi István, Benczédi Székely István, Dobai András, Siklósi Mihály és mások munkálkodtak egy-egy darabig védelme és támogatása alatt. Frissen szerzett műveltsége megpróbált magának irodalmi kifejezést is találni. Német (és talán latin) verseket írt, igaz, csak a bécsi börtön unalmában, bibliai történeteket ábrázoló képek alá.

A Perényi-család birtokain fejledező irodalmi élethez hasonló nyomokat találunk más főúr közelében. A Perényiekkel rokonságban álló Drágffyak neve már a magyar humanizmus Mohács előtti történetéből ismeretes. A nyelvi műveltség magyarrá váltásában ők is kivették részüket. Drágffy János temesi ispánnak 1524-ből vannak igen jól megírt magyar levelei. Az egyik, mely egy királyi kihallgatásról szól, kis drámai jelenetnek is beillik. A család történeli tudatának bizonyítéka az a „Drágffyakról való emlékezet“, melyben valaki 1481-től 1541-ig jegyezte fel a család életére kiható eseményeket, vegyítve egy-két köztörténeli érdekű tudósítással. A Perényi-családdal kapcsolatban a széphistória-író Istvánffy Pál neve is élénk kerül. Perényi Péterrel állott politikai szövetségben, együtt is estek török fogságba. Ő ismét egyike azoknak, akik olasz humanista műveltséget hoztak Mohács utánra. Hasonlóképpen ennek rokona, Batthyány Orbán, a reformáció egyik ének-szerzője, aki Istvánffyval együtt tanult a páduai egyetemen.

A felsőmagyarországi nagybirtokosok közül Ferdinánd emelte a főnemesek sorába Révay Ferencet Műveltségének útja ismeretlen, de az fel van jegyezve róla, hogy szép kézirat- és könyvgyűjteménye volt. Ebből kérte kölcsön Verancsics Antal Bonfini történeli művének nagy ritkaságszámba menő két kéziratot decas-át. Védelme alatt működött egy ideig Dévai Bíró Mátyás. Fiai Bártfán Eck Bálintnak, a Lindauból származott humanistának a házában laktak. Dévai Bíró Mátyás, a Mohács utáni negyedszázad legnagyobb vándora, fordult meg Serédy Gáspár birtokán, Felső-Magyarország egyik leghírhedtebb nagyuránál. Serédy műveltsége lehetett a legvegyesebb. Az alsóbb papi rendből lendült a főnemesek közé, de még 1526 előtt levelezésben állt Coelius Calcagniusszal, estei Hippolit humanista kísérlőjével.

A főurak mellett a főrangú hölgyek műveltségbeli jelentősége is növekedőben volt. Férjeik gyakori távolléte miatt az otthoni, főként gazdasági ügyek viteléből tetemes rész jutott ki nekik. A külső világ dolgaival való érintkezésük gyakoribbá és sűrűbbé vált. Műveltségük persze messze alatta maradt uraikénak. Nyelvtudásuk többnyire csak egyetlen nyelvre, a magyarra szorítkozott. Nádasdy Tamásnérl biztosan tudjuk, hogy nem tudott németül, pedig nem

egyszer megfordult Bécsben az ottani előkelő hölgyek társaságában. Majlád Istvánnénak (Nádasdy huga) meg kellett „magyarázni“ fia „oratio“-ját, csak úgy értette meg. De magyar írni- és olvasnitudásuk állandóan emelkedett. Az ügyek intézésében való részvételük kényszerítette is őket a gyakoribb levelezésre s a század közepe felé több talpraesett nő levélből következtethetünk íráskészségükre. Az alsóbb, a familiáris réteg nőtagjai lassabban jutottak el az írástudásig. Tarnóczy Andrásné (férje Nádasdy familiárisa) 1551-ben azt iratta Nádasdynak, hogy náluk még nem volt annakidején szokásban a lányok írásra taníttatása. A női műveltségnek ez az egyoldalú magyarsága újabb támasza lett az irodalmi magyarnyelvűségnek, amint már Mohács előtt is készült fordítás főrangú nő számára. Perényi Gáborné is használt egy kézíratos fordítást, mielőtt megbízást adott Komjáthi Benedeknek Szent Pál leveleinek újabb lefordítására. A reformáció nemzeti nyelvűségének, a „magyar misé“-nek és a magyar könyvnek a főrangú nők voltak legfrissebben értő hallgatói és olvasói.³

A műveltségnek hasonló terjeszkedése figyelhető meg a társadalmi tagozódásban lefelé is. A nagybirtokos arisztokrácia mellé ugyanekkor egy másik műveltségi réteg is társult, azé a „középosztály“-é, mely eddig szintén igen kevés jelét adta az irodalmi életben való résztvevésének. Mohács előtt magyarnyelvű világi költészetünk megindulása fűződik e réteghöz. Összetétele éppen olyan heterogén volt, mint a hirtelen felemelkedett arisztokráciáé. Alkotói voltak a nagyurak szolgálatában álló íródeákok, de ugyanakkor a „rusticus litteratus“-ok legkülönbözőbb fajtái, például olyan is, mint akit Zsigmond lengyel herceg, a későbbi renaissance-király, magyarországi tartózkodása folyamán látott el alamizsnával, vagy az, akit 1515-ben Eperjesen kivégeztek s holmijában egy szótárt és egy Laurentius Valla-kötetet találtak. E vagabundus-fajta mellett már a polgárosult elemet képviselték a főúri udvarokban állandó alkalmazásban lévő „litteratus“-ok, nevelők, tisztartók, sáfárok, udvarbírák, vagy a még fontosabb megbízások birtokosai, kisebb-nagyobb várak prefektusai, csapattisztek, továbbá a fejlődő magyar városok bírái, jegyzői s a királyi ország-adminisztráció középrendű hivatalnokai. Ők azok, akiket hazai és külföldi iskolák küldenek Mohács táján a magyar életbe. A humanista műveltségnek „polgári“-vá fejlődésé-

³ A *Verancsics-évkönyvből* való idézetet l. M. Tört. Eml. II. oszt. 3. kötet 15. l. *Verancsics Antal* leveleit l. a M. Tört. Eml. köteteiben. *Károlyi Árpád*—*Szalay József*: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882. *Döry Ferenc*: Az aranybulla XVI. századi fordítása. M. Nyelv 1906:448. l. *Illésy János*: Egy régi énektöredék. Eph. Közl. 1901. 173. l. *Gregoriánc Pál* Mnemosynonját és *Szentgyörgyi Gábor* Nádasdy-életrajzát, l. *Kovachich Márton*: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. I. köt. *Sylvester János* nyelvtanát l. *Toldy Ferenc*: A régi magyar nyelvészek. Pest 1866. *Paulus Crosnensis* ajánlását l. a Teleki-féle Janus Pannonius-kiadás II. 243. l. *Komáromy András*: Nyalábvár és uradalma. Századok, 1894. — Fischer Andrásról S. Szabó József: Egy vértanú reformátor. Prot. Szemle 1894.

nek egy-két jele éppen rajtuk látható először. Gönczi Melczer András, Kassa város jegyzőjét még Szatmári György esztergomi érsek taníttatta. Zoltán Imre, Nádasdy Tamás sárvári udvarának pénzosztója, kinek néhány jól megírt magyar levele maradt fenn, Krakkóban végezte tanulmányait. Az ilyenek műveltségi tartalma és igénye nem is lehetett sokkal alacsonyabb, mint gazdájáé. A biztosított anyagi lét állandósult műveltséget jelentett. A szolgálatokért, melyek a „hivatali“ munkáktól, gazdasági teendőktől kevésbé kényes diplomáciai megbízatásokig terjedtek, kisebb birtokadományokat kaptak. Az 1550 táján készült birtokösszeírásokban egész hosszú sort adnak a „litteratus“-ok 2—10 jobbágytelkes földjei.

Irodalmi igényeikről a század első felében még nagyon kevés az adat. Az nyilvánvaló, hogy — különösen a főúri udvarokban élők, várak prefektusai, íródeákok — erősen résztvettek a kor magyarnyelvű levelezésében, főként, ha olyan úrnak szolgáltak, mint Nádasdy Tamás, aki a „magyar írás“-t familiárisaitól és szervitoraitól el is várta. Írásgyakorlatuk kimerült a mindennapi élet ügyeshajos dolgainak elintézésében, de egy-egy jel távolabbi érdeklődésre is vall. Turkovics Miklós, a sárvári uradalom belső embere, hihetőleg a neves budai bíró rokona, az előbb említett Zoltán Imrével lantot hozatott Bécsből; Pesti Gábor szótárának 10 honorárium-példányából egyet egy Lévay Gábor nevű hadnagy kapott, akit 1542-ben esett el Buda alatt. A szervitor-írók mellett ők a szervitor-közönség.

Volt ennek a rétegnek is egy-egy korszerű hőse, olyanforma, mint a felsőbbeknél Nádasdy Tamás vagy Perényi Péter. Felemelkedő útvonalakat jelképeztek ők is: a hadi-politikai pálya és az irodalom felé. Az elsőn indult el maga Tinódi Sebestyén is, de a sebesült félkéz mindvégig megtartotta a szervitor-diák s a Nádasdy Tamás irányítása alatt munkálkodó, politikai célzatú történetíró-sorban. A „deáki“ műveltség hordozójának a hadi-politikai pályán való érvényesülésére már a kor szemében is szimbólumerejű példa volt Athinai Deák Simoné, János király hű emberéé, több vár kiváló parancsnokáé. Kortársi életrajz hőse lett, mint Nádasdy Tamás. Az életrajzot Verancsics Antal művének tartják és egyik része volt annak a nagyszabású materiale-gyűjteménynek, melynek alapján Verancsics a maga történeti összefoglalását meg akarta írni. „Non pigebit — így kezdi az életrajz — quorundam et *privatorum hominum* memoriam fecisse, qui in publicis rebus versati, opibusque et nomine et nobilitate ex his consecuta, quam varie utrisque usi moribus, ab humanis desierint“. Az életrajz különösképen kiemeli „rusticus“ származását s a humanista író nagy dicsérő szándéka rejlik abban, midőn azt írja, hogy Athinai Deák Simon „relicta paterna casa, sordibusque agrestibus, scholas ad juveniles usque annos frequentavit“ s így szerezte s tartotta meg haláláig a „litteratus“ melléknevet, noha egyébként a pályakezdés („exordia conditionis“) nem ilyen szokott lenni („...in ea gente primi ordinis

non ita multum litteras profitentur, militiae magis intenti...“). E meredeken haladó, majd regényes körülmények között megálló „deáki“ életpályával szemben Zermegh Jánosé a kényelmesebb, polgári formát példázza. Ő is, mint Athinai Deák Simon, a horvát-országi ismeretlenségből került íródeákként Zápolya János udvarába. Ezután többfelé szolgált, végül Ferdinándhoz pártolt. Nádasdy Tamástól birtokadományt kapott és kamarai tisztviselő lett. Igen szívesen érintkezett írói körökkel, főként azokkal, akik a század-közép táján újra nekilendülő tudományos latinitás képviselői voltak Gyalui Torda Zsigmonddal, Sámbugy Jánossal volt barátságban s egy német humanista (Jonas Herrmann) verset is ajánlott neki. Írókkal való barátkozása majdnem bajba sodorta. Abba a gyanuba keveredett, hogy többekkel együtt szerzője volt egy Miksa császár ellen írt „carmen infame“-nek. Az írói és baráti kör, mely ellen a vizsgálat lefolyt, mind ilyen művelt középrend képviselője. Köz-tük találjuk Szentgyörgyi Gábort, Nádasdy Tamás volt titkárát, egy Mihály diákot, Dudith András titkárát, Mérey Mihály egyik „adolescens“-ét és végül egy „poeta Tranquillus Dalmatá“-t. Zermegh János késő öregségében maga is íróvá lett. Egyike azoknak az emlékirat-szerzőknek, akiket szintézisre igyekvő latinnyelvű történetírásunk buzdított anyaggyűjtő munkára.⁴

Ez a két világi rend lett tehát befogadója és hordozója az irodalmi műveltségnek. A régi egyház vezetői elhaltak, mások kiszorultak az országból s azoknak is, akik megmaradtak, égetőbb gondjuk volt az e világi megmaradás, mint a lélek ügyeinek intézése. A „modernum tempus“ szele — most látjuk először leírva e kifejezést — mindenkit megérintett, valamikor csak a vezető keveseket, de most mindazokat, akikhez a leszálló és szétterjedő műveltség eljutott. Janus Pannonius annakidején való életprogramja: az ifjúság e világé, az öregség ama másiké, messze látszó mintaként valósult meg az egyházi rendeket csak öregségükben felvevő egyháznagyok életével. Most, Mohács után, midőn végzetes egyidejűséggel rendült meg állam és egyház, a műveltség előbbi kacérkodó világisága újabb lökést kapott. Az elomló egyház mögött egyszerre csak látható lett mindenfajta világi élet legnagyobb biztosítója, a kincs, a vagyon. Erő nem volt, mely megvédezhette volna s az erővel egyedül rendelkező „laikus“ tette rá a kezét. Az egyházi vagyonba beülők apátnak, püspöknek hívták magukat, sőt ebbeli minőségükben a megszorult királyok meg is erősítették őket, noha a címek viselői az egyház ügyeinek védelmére sem hivatást, sem kedvet nem éreztek magukban. Az alsóbb papi rendek, szerzetesek között is gyakori jele mu-

⁴ *Brisits Frigyes*: A literátor. A bp. ciszt. gimn. 1935—36. évi értesítője. — A vándor-litterátusokról: *Iványi Béla*: Az írás és könyvek Eperjesen a XV—XVI. században. M. Kszemle 1911:302. 1. és Századok 1914:575. 1. — *Acsády Ignác*: Régi magyar birtokviszonyok. Ak. Tört. Ért. XVI. 3. sz. — *Sörös Pongrác*: Athinai Deák Simon. Századok 1905. — *U. a.*: Zermegh János és munkája. Századok 1907.

tatkozott a bomlásnak. A reformátorok egyrésze a kolostorokból lépett ki s a papi rend elhagyása nem egy esetben a magas világi hatalomra való elérés kiindulópontja volt, mint Serédy Gáspár esetében történt. A szigorító rendszabályok, noha egymást követték, a megingott életben sokat nem használtak. Csáti Demeterre, a „Pannoniai ének” szerzőjére 1532-ben ki kellett mondani — miért, nem tudjuk, — hogy semmiféle hivatalra többé nem választható és később mégis megtették sárospataki gvardiánnak.

Az, aki a „régí” világ naivabb szemléletével nézte ezt az újat, mint például Szerémi György, a változást mindenestül az egyház irányító tekintélyének elveszésében látta. A „modernum tempus”-t a „moderni magnates” testesítették meg előtte s nevük mellől ritkán hagyta el a „latro” megjelölést. A világi főurak megnövekedett hatalmának, befolyásának elítélésére a legerősebb szavakat is enyhének tartotta írásában. De a legnagyobb bűnnek azt látta, hogy ezek a legmagasabb polcokon ülők mily nemtörődomséggel gázolnak végig az egyház tekintélyén és vagyonán. „Tali modo studiose solebant ecclesiasticas res dissipare Hungari magnates, uti erant omnes tali sacrilegi” — írta hirhedt latinságával. E főurak „infideles erant et apostatici in fide” s nagy elégtétel volt számára, ha megírhatta pusztulásukat s előlegezhette nekik az örök büntetést („... exalati sunt in sacrilegio”). Gyakran kiált a végveszedelembe jutott papi rend védelmére, megbocsáthatatlan bűnnek tartotta azt, hogy egyházi személyeket a háborúban felhasználtak („non decebat ei hoc facere, quod spirituales per vim excitasset ad bellum”), neki volt a legélesebben elítélő szava azok ellen a főpapok ellen, kik „laicale veste” jártak el hivatalukban. A világi főurak egyikéről-másikáról azt írta, hogy csak „per ipocrisin audiebat divina misteria” s a „quasi friwola” jellemű Nádasdy Tamás sem jár jobban a vezető urak arcképeinek sorában.

Tudjuk, hogy ezek az arcképek mód nélkül torzítottak. Szeréminek főuraink hadi és politikai tevékenységéről sem volt jobb véleménye. E torz rajzolatok mögött azonban valóság is rejlik. Bizonyos, hogy ezek az urak szinte kivétel nélkül hajoltak a protestantizmus felé, de hitbeli megállapodásuk nem ment végbe egyszerre. Azoknak, akik a korszerű magas műveltség birtokosaiként jöttek át Mohács esztendején, a renaissance-műveltségnek éppen elkülönülő világi jellegét kellett volna egycsapásra ledobniok magukról. A legműveltebb réteg, az Erasmus-tanítványok nézték a legkedvetlenebbül a régi és az új hit között felmerülő vitákat. Igen lehetséges, hogy bennük is meggyökeresedett az a nézet, ami mesterükben: „Nulla theologorum autoritas, monachi et sacerdotes publico laborant odio.” A kezdődő ellenségeskedésekben a régi már mindent elvesztett, az új meg még nem nyert annyi, hogy formáló ereje a maga egészében érványosulhatott volna. A poláris erők (katolicizmus-protestantizmus, humanizmus-protestantizmus) még nem egyenlítődték ki és még egyik sem győzte le a másikat.

Nem egyszer volt már vita tárgya a kor nevezetesebb főurainak és íróinak vallási hovatartozása: katolikusok voltak-e vagy protestánsok. Az érvek, melyek e vitákban szerepeltek, nyilatkozatok, tettek, helyzetek eléggé megvilágítják a vallásosság átmeneti természetét. De ez a vallásosság egyben egyéni színezetű is volt. „Saját használatú“ vallásosság volt ez, olyan, ahogyan Erasmus határozta meg nem kis cinizmussal a magáét: „Stomachus meus lutheranus, mens mea vero christiana.“ A hit egy pillanatra függetlenül a rögzítő intézményektől és az egyértelműen meghatározott tételektől. A már megformált tételek is gyakran voltak racionális megvitatás tárgyai s tételeket képviselő és hirdető reformátorok, hiszen éppen a legnagyobbak egyéniségek voltak, életszerűen változó álláspontokat testesítettek meg. A főúri udvarok nyitva álltak katolikus és protestáns, sőt a hamarosan fellépő szektás elveket terjesztő papok előtt is. Védelemben és támogatásban nem volt hiány, de ha a reformátor nézete szembekerült a pártfogó főúréval, a pártfogás megszűnt. Dévai Bíró Mátyás változatos vándorútja a magyar főúri udvarokon át ily ellentétekre utal, amint egy esetben, Perényi Péterrel kapcsolatosan, van is reá bizonyíték. A világi főúr azonban nem lépett fel üldözőként a vele ellentétes nézettel szemben. Családjában politikai szövetségei között egymástól különböző hitbeli felfogással találkozott, saját vallásos magatartását is a helyzetekhez kellett idomítania. Otthon már másformájú istentiszteleten vett részt, mint a királyi udvarban, otthon protestáns papokkal emékedett vagy vitázott a hit tételeiről, kinn Rómához hú főpapokkal tárgyalt országos ügyekben. Szabadság, tűrő elnézés, de mindig óvatosság, nem pedig a következő idők zélusa, jellemezte a világi vezető emberek vallásos állásfoglalását. Így követelte a politikai helyzet, mely maga is alkuk, engedménytevések, pártcserek gyakori tényeit mutatta. Nem lehetett ismeretlen a hit dolgaiban való közömbösség sem, mely mindig együtt jár, ha a hatalmon levők gyakorolják, a türelemmel és a szabadsággal. Táplálta ezt a humanista műveltség és a belőle kisarjadzó profán állameszme. Sylvester János azzal ajánlotta bibliafordítását Ferdinánd király figyelmébe, hogy a bibliát olvasók jámborakká lesznek s a jámbor embert könnyebb kormányozni. Egyik másik magyar főúrra is állhatott az, amit a nálunk hadvezérkedő Schwendi Lázárról írt egy korabeli német theológus: „Herr Lazarus von Schwendi hatte gar keinen Glauben und war in dem Wahn, die Religionen seien nur darum erdacht, dass man die Leute in Gehorsam erhalte.“ Főuraink közül sokan a páduai egyetemen vékeztek tanulmányaikat s ez az egyetem nem állott egyházi főhatóság alatt, hanem a velencei signoria kormányozta. Ott tanult az irodalmilag is ismertebbek közül Batthyány Orbán, Istvánffy Pál, Arnbrust Kristóf. A régi hittől való távolodás, az újnak pedig még amorf volta egy kis időre szabadjárára engedte a szellem profán hajlamait.

A világiság hangját meghalljuk azoktól az íróinktól is, akiket

irodalomtörténetünk Mohács után elsőként szokott emlegetni: Komjáthinál, Pestinél és Sylvesternél. Kettejükről, Pestiről és Sylvesterről egészen biztosan tudjuk, hogy papnak készültek, de feltehető, hogy Komjáthi is így indult. De mindegyikük azon igyekezett, hogy elhatárolja magát az egyházi műveltségtől. Még óvatosan és alig érezhető éllel Komjáthi. Szabadkozva próbálta magától elháritani azt a megbízatást, melyet úrnője adott neki. Az „egyházi népek, szerzetes jámborok énnálamnál bölcsebbek volnának, kik jobban magyarázhatnák... hogynem mint én” — írta fordításának ajánlásában. Ugy érezte talán, hogy ő, úrfi nevelője, aki ezen az úton a világi pályán vágyott magasabbra, nem neki való feladatot kapott. Mindenesetre úgy oldotta meg, hogy a korszerű világi műveltség legnépszerűbb mesteréhez, Erasmushoz tapadt munkájával. Jobban látszik a kibontakozó szándék Pesti Gábornál. Családja azzal küldte Bécsbe, hogy ott majd megszerzi magának a szükséges műveltséget és az udvari humanizmus virágkorának szabálya szerint magas egyházi rangot ér el az udvari szolgálatban. Családi összeköttetései sem hiányoztak hozzá. Pesti Gábor azonban nem lett pap. Nem is tanulmányai végeztével, hanem még azok folyamán érlelődött meg benne az elhatározás. „Sacras litteras non modo edidicerim, sed vix degustaram” — írta („... én kised tudományú ember, ki a szentírást jó módon el sem kezdettem” — mondja feltűnő egyezéssel Komjáthi is). Régi és új karriér-terv pontos összeütközése lehetett, midőn Pesti 12 évi távollét után hazatért és családjának megvallotta hosszú ideig titkolt szándékát. Mint egyik levele bizonyítja, különösen anyjára hatott lesújtóan elhatározásának feltárása. Elveszettnek tartotta azt az időt, melyet fia tanulásra fordított, „nullam enim ipsa putat erudicionem, quam non sequeretur sacerdotium”. Pesti Gábor ezzel elrúgta maga alól a biztos megállást adó talajt s olyan életformát választott, melyhez a magyar élet most már egyre kevesebb lehetőséget kínált. A világi műveltségben megállók élhettek mint nagybirtokos főurak, a katonai kiválóságukkal feltörő hadnagyok, várkapitányok, szervitorok, majd pedig mindazok, akik a rendeződő államéletben mint középrendű hivatalnokok a humanizmusnak immár polgári változatát valósították meg a század közepére, de a felsőbb műveltségű világi hajlamú írók csak alig-alig. Pesti Gábor pedig az volt. Aesopus-fordítása az első teljesen világi tartalmú nyomtatott könyvünk, bibliafordítása a laikus-gyanus, erasmikus „philosophia Christi” hirdetője, szótára függetlenül műveliség terjesztője. A magaválasztotta út zárva volt előtte („nulum certum habeo statum” — írta akkortájt) s így ő is szervitorságot vállalt, előbb Pergi Albertnél, majd ott, ahol még az udvar fényét sejtette. Izabella királynénál. De már nem írt többet. Még szótára megjelenésének évében, 1538-ban írta: „vitam vivo melancholicam”, de valószínű, hogy ez a mondat későbbi életére is ráillett.

Sylvester János is papnak készült. Mint az egri egyházmegye tagja iratkozott be a krakkói egyetemre s első nyomtatásban meg-

jelent műve, a „Rosarium“, egyházi természetű irodalmi munkásság kezdetét jelezte. De a „Puerilium Colloquium“-ot már világi céllal adta ki s a gyermek Geszti Mihálynak ajánlotta, azt remélvén, hogy a családnál nevelői állást kap. Talán kapott is egyidőre. Utja innen a világi főurak udvarai felé vezetett. Perényi János, majd Nádasdy Tamás lettek pártfogói. Azzal, hogy Nádasdy udvarába került, szerencsésebb helyzet kecségtette, mint Komjáthit vagy Pestit. A Mohács utáni magyar műveltség legelevenebb pontján dolgozhatott. A profán ösztönű író belőle is kiütközött. Azokat a katolikus papokat, akik még Nádasdy környezetében éltek, minden eszéssel befeketíteni igyekezett s a „pseudopresbyter“ szót éppen olyan uddorral vette tollára, mint Erasmus. De nem volt kíméletesebb a másik egyházi oldal felé sem. 1547-ben egy protestáns szerzőtől való kéziratot zsoltárfordítás került a kezébe. Nádasdynak beszámolt róla s gúnyolódó levélben fejtette ki a fordítás tudománytalanságát. A fordítót még lopással is megvádolta, mert elvette más illetékesebb, tudósabb szerző munkalehetőségét. Ez a tudósabb fordító persze ő lett volna. De nem mulasztotta el, hogy a fordító papi mivoltára ne ejtsen egy-két lenéző célzást s a megállapított írói „lopás“-t a papi hivatás erkölcsi követelményeivel ne hozza kapcsolatba. „Si verus verbi minister est... concionatores alieni debent esse a furto“ — e kifejezésben benne rejlik önmaga elkülönítése. Az a leplezetlen írói becsvágy, önállóság, mely minden művének előre felvett keretét szinte szétrepeszti, természetes alapja volt világi írói szándékainak.

Amikor az országvezetők és az írók műveltségében a világiságnak ezt a hajlamát kiemeljük, nem mondjuk azt, hogy csak ez a vonás az uralkodó. A szellem egyik igénye volt ez, melyet soha többé elfoglalt helyéről nem lehetett kimozdítani, legfeljebb hatóerejét csökkenteni. E világisággal már most szembeszegezte magát a megújuló hitvallásosság. Nemsokára itt lesz az idő, mikor a világiság elveszti szabad mozgását. A kezdeti reformáció műveltségellenességéből, a „prófétai“ korszak világtól való elfordulásából azonban igen kevés jutott el még ekkor hozzánk, mert a magyar főúri pártfogó a Luther-i reformációnak azzal a nagy alakjával állt összeköttetésben, aki a világi (humanista) műveltség és hitvallásosság egyenlősséggel való kibékítésének szellemét sugározta szét egész Európára. Ez a kiegyenlítést kereső és a maga személyére nézve már ekkor meg is valósító szellem Melanchton volt. A világ tudományosság tekintélyt kereső szeme az előregedő Erasmus után rajta állott meg. A Mohács előtti eredetű magyar humanizmus éppenúgy reátekintett, mint a katasztrófa utáni ország főurai és az udvaraikban élő írók, reformátorok. Oláh Miklós Brüsszelből figyelte tevékenységét, Verancsics szellemes epigrammot írt Dürertől származó arcképe alá, Sylvester János és majd minden magyar reformátor az ő tanítványa volt.

Melanchton egész életében hű maradt a reformáció ügyéhez,

de volt időszak életében, midőn a kortársak úgy látták, hogy ez a hűség ingadozóvá vált. Azok a hagyományok, melyek Melanchton ifjúkori tanulmányai révén a humanizmushoz fűzték, még Luther hatalmas egyéniségének nyomása alatt is elevenek maradtak. Luther a kolostori műveltségéből lépett ki, Melanchton pedig a humanizmusból: oly különbség, melyet a nagy személyiségek egymásrautaltsága és egymás iránti megbecsülése sem tüntethetett el egészen. Kettejük alkatának elütő vonásait ők maguk is meglátták egy-egy élesebb pillanatban. Az „achilleusi hevedesség“ és az „ulyssesi filozófia“ ellentéte élő ember-személyiségekben lett szellemtörténeti erővé, egymásra is állandóan hatván, ámde azok, akik közeli vagy távoli kortársakként szemlélték emberi magatartásukat, a saját hajlamaiktól, műveltségüktől vezetett önkénytelenséggel, vagy tudatossággal igazodtak az egyik vagy a másik emberi arc irányába.

A kettő közül pedig a Melanchtoné volt az, amelyik a korszerű műveltség birtokosainak szemében a legkönnyebben beilleszthetőnek fűnt fel az eddig megismert arcképek közé. A műveltség erasmikus hagyományokból élt s a hit is gyakran észszerűen vitatható és megoldható kérdések összességévé vékonyodott. „Kinek van igaza? Luthernek vagy Erasmusnak?“ — kérdezte Piso tudósítása szerint a Mohácsnál elbukó magyar király és humanista felesége. Főuraink is ilyen kérdésekre válaszoltak, egyik határozott válasszal, mint Perényi Péter Dévai Biró Mátyásnak vagy Révay Ferenc magának Luthernek, más pedig megőrizte a gyakorlati élet követelte „okosság“: ot s nyíltan nem vállalta a döntést, mint Nádasdy Tamás, kinek birtokain egymás mellett tanított Róma és Wittenberg papja.

Azokon a képeken, melyek a reformáció ez időbeli küzdelmeit szokták ábrázolni, gyakori az a helyzet, hogy fényes öltözetű fejedelmek figyelnek két hevesen vitázó teológust. Melanchton soha sincsen az előtérben. Nem is készült papnak s csak Luther kényszerítése nyomán hagyta abba Wittenbergben a filológiai előadások tartását és tért át a teológia tanítására. A vitákban háttérben volt, elvegyülve a művelt világi fejedelmek között, máskor meg éppen az ellenfél kiküldöttei társaságában. Utazásai folyamán mindig meglátogatta az útbaeső humanista tekintélyeket, állandó tárgyalásban volt a másik oldalon álló közvetítő hajlamúakkal, de még a nyílt ellenfelekkel is. A nevek, kiknek viselőivel érintkezett (Aleander, Dantiscus, Fredericus Nausea, Cornelius Scepperus, Sadoletus, Andreas Cricius, Reginaldus Polus) olyanok, melyeket a műveltjeink is jól ismertek és Oláh Miklóst, Frangepán Ferencet, a későbbiek közül pedig Dudith Andrást idézik emlékezetünkbe. A kérlelhetetlenül vitázók fölött kifejlődött valamely terjedelmét és helyzetét folyton változtatott légkör, melynek azonban pusztá megléte nem egy legjobb szellemet azzal kecsgetetett, hogy az emberi ész nyugalmat teremthet a sugalmazott hit különféleségeiben. Melanchtonban minden adva volt ehhez az „emberséges“ megértéshez. Fáradhatatlanul szövegezte a rögzítő formulákat, az azonossá-

gokat és különbségeket s ebbeli munkájához kezében volt a leghumanistább stíluszköz, a „dissimulatio“, mely ügyes léptekkel („... denn ich so sanft und leise nicht treten kann“ — írja Luther) kerülte ki az ellentétek egyre szaporodó akadályait. Nem volt ez kiszámított politikai ügyeskedés, hanem hűség önmagához. Életrajzírói gyakran emlegetik az élet és a világ dolgaiban való járatlanságát, naivságát, mely hitt minden igaz és látszólagos jószándéknak. Hitt abban, hogy tárgyalások szóban és írásban azt az egyességet, mely benne már megvalósult, a szélesebb életben is megteremtik.

Az egész akkori magyar élet alku, megegyezés és béke után kiáltott. Természetes következmény volt, hogy mindazok szeme, akiknek a szellem dolgaihoz valami közük volt, reáírányult. Luther neve előbb lett ismeretes a magyarság előtt, mint az övé, de Melanchton több reális kívánság teljesülését ígérte, mint Luther. Mivel az ő személyéhez fűződtek az egyességre irányuló tárgyalások, tudományos híre pedig az Erasmuséval vetekedett, a műveltség-tudat folytonossága és a jelen elintézetlen kérdéseinek megoldását sürgető szándék egyaránt feléje fordult. A műveltség már megszokta, hogy mozdulatait időnként egyetlen emberhez igazítsa, Melanchton pedig megtestesítője volt a műveltség hagyományos ideálképének, a „moderatio“-nak. Leveleiben minduntalan hitet tett a megegyezéssel béke őszinte akarata mellett, szándékainak hírért a két birodalmi gyűlésen (Speyer, Augsburg) megjelent egyháziak és világiak szerte Európában terjesztették. Humanista neveltségének folyományaként a „keresztyénység vagy Európa“ gondolata jóval erősebben élt benne, mint a német földhöz szorosabban kötött Lutherben. Ismeretes, hogy a reformációval együtt kisugárzó németiség politikai veszély-érzést is keltett a magyarság egyrészében s az első hitviták idején egy magyar szerzetes, Gregorius Coelius Pannonius, ki is mondta a reformációra a „német moslék“ elnevezést. Melanchton munkásságából az ilyen mozzanatok hiányoztak. Büszkén írta egyik levelében, hogy asztalánál egyszer tizenegy nyelv képviselői ültek: a nyelveket és nemzeteket összekötő humanista szerepét igen szívesen vállalta. Nemzetközi tekintélyét sem valami lelkeket meg rázó bátor kiállítás teremtetette meg, hanem szellemének súlya s itt is az a teljesítménye, amit a „bonae litterae“ érdekében végzett. „Dans les affaires de la théologie, il n'était que soldat, dans celles des lettres, il était chef“ — írja róla Nisard.

Abban az évtizedben, mikor a magyarsággal érintkezésbe került, 1530 után, szellemének egyeztető és tudományos hajlamai éppen a legvilágosabban látszottak. 1524—25-ig minden mozzanatban követte Luthert, humanista múltját szinte teljesen megtagadta. A „Loc communes“ 1521-es kiadásában a pogány bölcséletben csak bűnt és tévelygést látott s egészen azonos állásponton volt Lutherrel abban is, hogy az értelem a hit dolgaiban haszontalan. Ingadozása és átalakulása azoknak a tapasztalatoknak a következménye volt, melyeket a parasztlázadás, a tömegjelenséggé növekvő reformáció

fel-felöltő műveltségellenessége hozott számára. Előbb Münzer és Karlstadt, majd a nálunk is szereplő Cordatus jelképezték előtte ezeket a félelmes tömegezőket. Egyre jobban azt látta feladatának, hogy a racionális nevelés eszközeivel oly réteget teremtsen, mely a „filozófikus erkölcs“ autonóm fékezésével végzi el magán a hitbeli és a világnézeti újjáalakítást. „Studia abeunt in mores“ — írta az 1530-as években s ezen a vonalon a legveszélyesebben közeledett Erasmus álláspontjához. Lutherrel való viszonyában is szaporodni kezdtek a keserves pillanatok s mindkettejük nagyságára vall, hogy nem szakadtak el egymástól. Pedig az idő nagy csábításokat rejtett magában. A római egyház már 1528-ban megpróbálta Luther mellől elhódítani. A magyar ügyekkel is számos kapcsolatot tartó Johannes Faber, Ferdinánd udvari papja, majd Bécs püspöke, állást ajánlott fel neki az udvarnál, Andreas Cricius plocki püspök menedéket ígért neki a csendes tudományos foglalkozáshoz. Maga Melanchton ismét felvette a levélbeli érintkezést az intranzigens reformációs oldalon gyűlölt Erasmusszal, a tömeg-gondolat legnagyobb elítélőjével, mert gyakran úgy érezte, hogy sorsa a magányos bázeli humanista sorsához válik hasonlónak. Azt tapasztalta, hogy a német parasztlázadás és a rajongók fellépte óta gyűlölet veszi körül. Rájött arra, hogy nemes, polgár és paraszt egyformán alkalmatlan arra, hogy a reformáció „belülről“ végrehajtsák. Hitet és műveltségét egyeztető törekvéseiben egyre jobban kereste az országgló fejedelmek és nagyurak pártfogását.

„Nam bonorum Principum amicitia, magnopere nobis adversus ineruditorum iudicia expetenda est“ — ez egyik kezdő mondata annak a levélnek is, melyet 1537 okt. 7-én Nádasdy Tamáshoz intézett. A levelet Dévai Bíró Mátyás kérésére írta s benne ajánlta Sylvester Jánost az „illusterrissimus princeps“ jóindulatába. A reformáció prófétái időszakának műveltség-ellenességét állította meg Melanchton s ez a levél ennek a harcnak a hangulatából eredt. Melanchton, noha tudta, hogy olyan úrnak ír, aki rokonszenvez a protestantizmussal, a műveltség oldaláról közelített címzettjéhez. Megdicsérte Nádasdyt, hogy birtokán iskolát állíttatott, „cum alibi deletae fuerint bonae artes“, hogy nem vesztette el reménységét a jobb időkben, a „tranquilla Pannonia“ eljövételében. A Pannonia-Peon szavak humanista egybejátszatásáról sem feledkezett meg: „Olim Graeci Herculem addiderunt Musis, earumque ducem vocabant: significantes, defendi oportere litteras auctoritate bonorum principum. Constat autem vestros Peonas ab Hercule ortos esse.“ Így, e műveltségi körítésben említette a reformációs hangsúlyú „idolatriá“-t, mint a török általi nemzeti büntetés okozóját és a gyülekezet „purius“ való tanításának szükségét. Egészen azonos szerkezetű levelet frt hús: évvel később Kassa város előljáróihoz. A „turcica barbaries“ elleni küzdelemért való dicséret előzte meg az „ecclesiam recte docere“ gondolatát. Bizonyos, hogy Melanchton más hangon levelezett a magyar urakkal, Serédy Gáspárral, Révay Ferencsel, Werner

Györggyel és Perényi Péterrel (János fia), mint Luther, aki egy meglehetősen leckéztető levélben oktatta ki Révay Ferencet az úrvacsorai tanra vonatkozólag. „Tua ratio et hominum sapientia mendax est et fallit” — írta neki kereken. Melanchton a műveltség arcát fordította a magyar urak felé s ezt a mozdulatot még magyar tanítványai is öröklötték tőle. A Melanchton-tanítványok ráhelyezkedtek a világi műveltség alapjaira. Világi műveltség és vallásosság összeütközésére ekkor még nálunk nem volt példa. Ez az állapot azonban nem állandósulhatott. Melanchton halálával, az orthodoxia megmerevedésével, valamint a protestantizmus belső harcaival a még most eltakart ellentétek láthatókká lettek s jeleiket a század végéig lehet követni.⁵

Öröklött profán műveltségi igények, politikai célok, bizonytalap keretű vallásosság, hatalomra került és az írásba-olvasásba belenővekedett világi rétegek világias érdekű és magyarnyelvű irodalmat tápláltak. Ami belőle nem magyar, az is „vulgáris” jellegű a klasszicitást követő humanista latinnal szemben. Még Sylvester nyelvtana is „hungaro-latina”. Alsó szintjét alkotja ennek az irodalomnak a magyarnyelvű magánlevelezés: bizonyossága az írásbeliségbe emelkedett világi rendek meglétének és terjedelmének. A már „irodalmi” vonalat jelzik azok a történetírói kezdeményezések, memorialék, emlékiratfélék, melyeknek létrejöttében irányító vagy mintaadó szerepe van a humanista történetírói latinságnak. Művelői abból a „környezet”-ből kerülnek ki, amely tanuja a politikai nagyok tetteinek. A harmadik a renaissance-műveltség tetejéből indul el, de ez is állandóan lefelé tart. Fordító és átdolgozó irodalom ez. Magyarrá teszi azt, ami ott fenn elengedhetetlen műveltségi értéknek vagy életet színesítő alkalomnak bizonyult. Különbféle változatait Komjáthi, Pesti, Sylvester és a főúri széphistóriák szerzői képviselik. Tinódi Sebestyén költészetének gyökerei mind a három rétegből szívták az éltető nedveket.

Prózánknak a latinságtól való függetlenülése a magánlevelezés területén történt meg aránylag a legkeskenyebb időhatárok között. Szereplését a magyar levélszöveg is „vendég”-ként kezdte még jóval Mohács előtt. Jelentkezése a szorosan vett személyes alkalmossze-

⁵ Szerémi György munkáját I. M. Tört. Eml. II. oszt. I. köt. — Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon. Bp. É. n. — Payr Sándor: Protestáns volt-e Nádasdy Tamás? Prot. Szemle 1914. — Alszeghy Zsolt: A tizenhetedik század. Bp. 1935. — A Schwendi Lázárra vonatkozó megjegyzést I. Tört. Tár 1860:264. l. — Komjáthi Benedek i. m., Pesti Gábor és Sylvester János leveleit I. i. h. — G. Ellinger: Philipp Melanchton. Berlin 1902. — B. Sartorius: Melanchton und das spekulative Denken. Dt. Vierteljahrschrift für Literatur und Geisteswissenschaft 1927. — D. Nisard: Etudes sur la renaissance. Paris 1885. — Payr Sándor: Egyháztörténeti Emlékek. Sopron 1910. — Frankl Vilmos: Melanchton és magyarországi barátai. Századok. 1874. — A kassaiakhoz írt levelet I. Tört. Tár 1889. — Stomp László: Praeceptor Germaniae. Prot. Szemle 1897. — Súlyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933.

rűség éppen olyan jellemző, mint a középkori magyar írásbeliség kezdetére. Latin levelek végére ragasztott, bizalmasabb természetű tartalmat közlő szöveggént tünt fel. Függelék volt tehát, a közvetlen érintkezés hiányát pótló eszköz, arra hivatva, hogy valamely érzelmi kapcsolatot közvetlenebb módon, az olvasó előtt (főként ha nő ez) ismertebb nyelven fejezzen ki. Hamarosan önállósult is. 1500 után lassú, de folytonos emelkedésben van a magyar magánlevelek száma. A reformátorok nevelő munkája azt a visszaesést, mely 1530 táján, a mohácsi pusztulás műveltségi következményeként beállt, gyorsan helyrehozta. Dévai Biró Mátyás Orthographiájának nagy sikere a meglévő szükségletet mutatta. Nem ok nélkül ajánlotta a könyv 1549-es kiadását Abádi Benedek így a használók figyelmébe: „Im erre is hasznos, hogy egymásnak mindenikönk írhasson, ne kelljen minden kicsin dologért más ember után járni.“

Mindazok, akik ennek az időnek a magyarnyelvű levelezésével foglalkoztak, többször is dicsérőleg írták, hogy e levelek mily győkeres magyarsággal szólnak. E kitüntető megállapítások egyidőben előre és hátra pillantottak: a megelőző (részben még jelenvaló) kódexnyelvre és a következő idők bonyolultabb szerkezetű, latinsággal teletüzdeelt, barokkos magyar prózájára. Az összehasonlításból valóban csak ezek a levelek kerülhetnek ki győztesen. Ezek a szövegek nem fordítások, hanem élmények írásos közvetítései. A latinság mintaadó ereje nem hatott közvetlen közlelről, hanem csak távolabbról, a tanultságból eredő ráemlékezés útján. A levél-kezdés és zárás formulái a legmaradandóbban voltak kötelező erejük (bár itt is megfigyelhető a magyar nyelv önereje), de magának a közlelőnek magyarul való papírra vetése, megstilizálása minden eddiginél több alkalmat adott arra, hogy a függetlenebb nyelvi megayilatkozás az írásban is érvényesülhessen. A magyar próza ezekben a levelekben tette meg első önállóan nevezhető lépteit, elindult azon az úton, mely a magyarnyelvű „epistola dedicatoriá“-kon, emlékiratszerű feljegyzéseken, a reformációs prózán, Pázmányon, Zrinyin keresztül a régiségben Mikes Kelemenig vezetett.

Érdemes tehát e levelek prózája mellett egy pillanatra megállapodnunk. A levelek nem irodalmi szándékkal készültek. Az ismert anyagban nincs egy sem, melyre meggondolás nélkül lehetne alkalmazni a humanista levél szerkezeti és stiláris szabványait. Az ön-magáért való jelleg, a barátság- és összeköttetés-kultusz jegye, a kötelező erejű alaki cifrázat, a kezdés és zárás már említett formuláit kivéve, hiányzik belőlük. Gyakorlati szükség, a távollevőnek valamely fontos ügyről való értesítése, igen valóságos kérelmek és panaszok, beszámolók a levelek tartalma. A levélírók a cselekvés emberei voltak s a levél is a cselekvésben való irányítást adta vagy ezt kérte. Annak a felső és a középső rendnek a tagjaiból kerültek ki, melynek kezében volt a két király és a török között magára maradt és érdekdarabokra vált országnak az élete. Egy-kettő kivételével mind olyanok, akik a humanista műveltségnek csak addig a

pontjáig értek fel, ahol a tanultságból az életgyakorlat számára szükséges hasznosság kiemelhető. Emberismeret, jó és rossz megkülönböztetése, emberség- és becsülettudat, ön- és közérdek egymást váltó játékának ismerete, az okfejtés és a ráhatás némely formáinak tudatosabb használata, a politikum és a gazdasági élet útjainak átlátása: ez az a szellemi háttér, mely a levelek mögül előbukkan. Főurak írnak főúr-társaiknak, familiárisok, szervitorok ismét ezeknek és egymásnak. A főrangú nők levelezése csak a század közepe telé lett gyakoribbá. Ők kezdetben deákokkal írtak, a férfiakéban ritkább az idegen kézzel írott. A sajátkezés maga is bizalom, meggyőződés és a közvetlen hatalom érzetetésének számított. „Hogy az mi közürekkel nem írhattunk, megbocsáss és ne csodáld” — írták ilyenkor szinte állandósult formulaként. Az idegen írással megszünt a levél személyes jellege, pedig ez lényegéhez tartozik. Kezdetben nem is volt más a magyar levél, mint igazoló írás a vívő számára, aki a maga eleven valóságában közvetítette az üzenetet. „Valamit megmond az én szolgám, meghiggyed én jó uram... Kegyelmed izenje meg vagy embered által vagy leveled által... im küldök kegyelmedhez egy szolgánkat, kinek kegyelmed a szavát meghiggye, amit a mi szónkkal fog kegyelmednek mondani... én mindenkoron azon embertől írtam az én uramnak...” — e szokvánnyá alakult mondatok mutatják a levélnek kezdeti kisegítő szerepét. A levelet vívő volt az, aki „nyilvánban megmondja” a közlendőt. A levél a „szembe levés”, a személyes találkozás és együttléti szavainak „megmásolás”-a (a szó elő is fordul), de csak addig a határig, ameddig az idő, az alkalom és a személyek szerinti íráskészség megengedte. De éppen e negatívumok s ezeknek levélbeli nyomai érzetik beszéd és írás oly életszerű kapcsolatát, mely a XVI. század prózastilját az előző és a következő időtől elválasztja.

A levelek nyelvét nem is érezzük oly távolinak, mint a vele nagyjában egyidős kódex-magyarságot. Ha a szövegeket mai helyesírásba átírjuk és mai írásjeleinkkel a mondatbeli tagolást elvégezzük, a távolság érzése még kisebb. A szókincs e szövegekben, igen elenyésző kivétellel, magyar s ami latin, oly szavakból tevődik össze (pl. kommandál, informál, oktáva, konvent, artikulusz, sententia, fundamentum, restancia, proseezio), melyek már huzamosabb idő óta benne éltek az élő magyar beszédben. A szavak mondatbeli szerepe is minden erőltetés nélküli. A levélíró nem volt arra kényszerítve, hogy új szavakat készítsen: amit írott szövegébe rögzített, élő belső tartalom volt s e tartalom számára a beszédgyakorlat által kiformált szavak készen állottak. Nem előtte levő idegen szöveg szavaihoz kellett a magyar szó-találás mozdulatait hozzákényszerítenie. Igen-igen ritka tehát az a mesterkéltnek minősíthető szóképzés, mellyel a kódex-író próbált a latin szöveg exstatikus vagy magasstilis stílusához hozzáférközni, nagyon kevés az olyan szóképzés is, mely a tartalmi megközelítésben mintegy az olvasóra bízta a lehetőségek közti megállapodást. Annál több azonban az életet lehelő

szó, a gazdasági és műveltségi élet, a pillanatnyi lelkiállapot eleven szava. A levelek magánhasználatra való rendeltetése és az élő beszédhez való közelsége papírra vettett olyan szavakat is, melyeket majd egyszer a finnyásabb illendőség parancsol vissza eredő helyére. De ugyanígy írásbelivé emelkedtek a magyar nyelv szólásegységei is és itt van első alkalmunk nyelvünk konkrétizáló hajlamainak megfigyelésére. Azok a vonások, melyeket a mai népi nyelv saját-ságaiként regisztrálunk, írásban ezekben az úri levelekben jelennek meg először. Nádasdy Tamásnak és familiárisainak, szervitorainak leveleiben a szó- és kifejezéshasználatnak mai vas—zalamegyei formái élnek. Sylvester János is ebben a környezetben élt néhány esztendeig.

Az a lépés azonban, melyet most az élő beszéd az írásos rögzítésig megtett, sokkal nagyobb, semhogy a zökkenők ne volnának érezhetők. A latin mondatfűzés vezető ereje e nyelv mögött is érvényesítette a maga befolyását, bár nem oly úntalanul, mint a kódexek magyar nyelvében. Az infinitívus-szerkezetek (a régebbi, szinte magyarosnak tetsző igenév-ragozó formában is) a leginkább feltűnők: „Értem kegyelmedet egészségben lenni... készenlítettünk szükségünkben te Nagyságodat meglegelnünk... téged is örülünk egészségben lenned hogy hallanunk...” E latinos szerkezeteknek a levélnyitásban vagy zárásban való jelentkezése mindenekelőtt arra a formaadó emlékezésre utal, mely a latin levél legjobban kirakatban álló stilkonvenciójára tekint a magyarul való fogalmazás közben is. Ugyanígy él még a folyamatosságot minden mozzanatban ébrentartó, valamint a közlés okszerű rendjét látható eszközökkel is biztosítani kívánó kötőszók és határozószók szerepeltetése: „Azért írták vala nekem... azért immár... Ezen kérlek; Azért könyörgök mint kegyelmes uramnak... mert nincsen kinek könyörögenem... azért könyörülj rajtam;... annak utána vittem vala Nagyságod levelét... annak felette Ung vármegyébe társomnak adtam az Nagyságod levelét... ennek felette Isten tartsa meg Nagyságodat.” Ugyanígy célt szolgált a „továbbá” szó stereotip ismétlődése, mint olyan szóé, mely a latinnyelvű leltározó, jogi tényeket rögzítő oklevél-stíl maradványaként élt a magánlevelezésben. Néha a magyar levél meg is tartotta a latin szót („ceterum a francia király”) vagy pedig a magyar megfelelővel párosan használta („item továbbá ez Járay István...”) Van példa a korábbi fordítás-nyelvből is jólismert jelző-jelzett egyeztetésére: „Mastan itt szomorúságban nagyban vagyon... gombot írtam vala vöröset, selem gombot kilencet.” Észrevehető az alany-állítmány egyeztetésében a helyes felé való tapogatózás: „Mind asszonyom az ő jó gyümölcsével és ő hozzátartozókkal jámbor szolgálival egyetemben egészségben vagyon vadnak.” Egy darabig még megfigyelhető a névelőtlenség: „törekednék királynál... de aztán, hogy királyhoz álla...”, ami egyképpen magyarázható a latin hatással és a névelőnek lassú történeti kialakulásával. Ez a névelőhiány a mondatrészek és mondattagok oly

egymásba préselődését hozta magával, hogy a szerkezet egészen levegőtlenne vált és a mondanivaló értelme homályba borult. Csak igen ritkán érezet valamely talpraesetten tömör, majdnem tempós-nak nevezethető stil-hangulatot, mint ebben az 1524-ből való Drágffy-levéiben: „Hát addiglan, míg én oda mulattam, király jött Budára. Tamás deák állott király elejbe, teszen panaszt királynak kegyelmedre.“ Sylvester Jánosnak az a nagy gondja a magyar névelőre, hogy miattuk még mesterének, Melanchtonnak is ellentmondott, oly felismerésből eredt, melyhez a figyelmeztető példákat a mindennapi írásgyakorlat szolgáltatta.

De a kibontakozás a latinból egyre tartott. Az élő beszéd, amint ez már a szóhasználat tekintetében a kódexek nyelvében is megtörtént, áttűt a latinságnak itt inkább csak távolról ható keretein. Ez az áttörő erő leggyengébb azokban a fogalmazványokban, melyek tisztán jogi vagy politikai természetűek. Például az ú. n. „relatio“-k, a hittevő levelek, melyekben valaki kinyilatkoztatta és megokolta pártcseréjét, valamint a „fogott bírák“ ítéletei, végig megtartották a latin mondatfűzés kerek arányosságát. Az élő beszéd annál több jogot követelt magának a szorosán vett magánlevelezésben.

Az élő beszéd állandó jelenlétét a levelek szövegezésében az a mondatalkotási szerkezettelenség mutatja, mely a megnyilatkozást minden előzetes terv nélkül szabadon engedi folyni és csak a mondanivaló, valamint az ezt illusztráló elemek elfogyásával fejezi be, zárja le a közlést. Sok levél nem is más, mint egyetlen gondolat részelt és elemeiben állandóan ismételt kifejezése. Az ilyen ismételtetést az is magával hozza, hogy az írást nem mindig érezték az élőlőszóban való megnyilatkozással egyenlő értékűnek. A levél vételét is azval nyugtázták, hogy „megértették“. A fejlődés kezdeteinél különösen gyakori volt az ilyen fogalmazás: „Te kegyelmedet kérem, hogy az hét forinton valamit *vehet* rajta, *megvegye* kegyelmed és mind egyéb szerszámaival, kit én kegyelmednek megmondám, *megvegye* kegyelmed, valami módon *megveheti*... Kérlek, hogy *csináltass* irat és erős port... és ha *csináltad*... ha tudnám, hogy nem *csináltatnál*, én magam alá küldeném egy szolgámat és *csináltatnám*... A mondatnak még igen ritkán volt egyetlen tengelye, mely körül fordult: a közlés pillanatonként változtatta a fontosság hangsúlyát. Ismételni kellett a lényegest, újra és újra fel kellett hívni a figyelmet arra, amit az író a legfontosabb közlendőnek tartott, mert az egyszeri megmondást az írásban nem támogathatta sem a testi jelenlét, sem a hanghordozás. A kérés és panaszzkodás stilformája mindig ez volt, sőt még az eseményes közlendő is szívesen fordult e „szerkezet“-hez.

Igy is alkalmas volt ez a próza arra, hogy több mozzanatú eseménysort kifejezhessen. Ime egy: „Én régi jó és bízott úram nem tudtam senkitől semmit félnem, mint ki senkinek semmit nem vétettem, minapon Szent-György nap után hamar hallám, hogy Pető Ferenc oda jött Asszu-völgyre, én is otthon voltam akkor, én jobb

tétemben (jósándékkal) menék hozzá, hogy ebédre hijam hozzám, harmad avagy negyed szómat ingyen sem hallá meg, hanem az mondal (szóval) áruló reám szökellék egy csákánnyal agyamba sujta vala, ha megállom vala, de az sorkommal fenyegetém meg, nem érhető, erősen hagyigála, meg is sértett vala, én nemes uram így járok vele a nem jámborral, ezen megesküdt hogy megöl, ilyen igen megnyomorodtam miatta, hogy csak az nyavalyás feleségemhez sem egyéb marhámmhoz mi kevés vagyom nem merek kimenni és meglátni, vagyom veszedelembe dolgom miatta, sohol senki gyámolom nincsen.“ Ez ebben a prózában az *egy* mondat. Addig tart, míg a mondanivaló ki nem merül. Az egység tehát jóval nagyobb és sokkal több mozzanatot foglal magába, mint a latin szervezettség hatását mutató későbbi fogalmazás, mert az élő beszéd tágabb területet foglal egyetlen lélekzetzvétel uralma alá, mint az írás. A magyar próza ez első önálló lépései ennek a törvénynek engedelmességek. Minden rövidebb levél ilyen egyetlen mondat s csak a levél-kezdés és zárás formulái keretezték.

Az élő szó a testileg jelenlevőkhöz beszél, a közlés minden tartalmi eleme aktuális, a jelenre mutató és vonatkozó. Az előzetes terv nélkül haladó fogalmazást egybetartotta a levél formula-kerete és a gyakran megismételt, a lényegre a figyelmet időnként felhívó szó, az ezen belül való kisebb egységeket azonban oly aktualizáló mozdulat, mely közelre mutatással kapcsolta össze azt is, amit a fejlettebb rendező érzék távolítással foglal egybe: „Az tegnapi napon *ilyen* hírt bizonynyal ízenének, hogy kegyelmed... szerelmes atyámfia *ezt* írhatom, hogy az török császár reánk jó... értem az levélből az te panaszkodásodat *erről*, hogy... az elmúlt napokban *ez* is következett, hogy... *ilyen* hírt beszél, hogy az budai basa... *ezt* akarván kegyelmednek tudására adom, hogy...“ A század negyvenes éveitől kezdve van szűnőben ez a szerkesztési mód, de még a reformációs prózában is feltűnik egyszer-másszor. Ott, ahol „mai“-nak tetszik a mondafűzés, latin műveltségű írók sejtünk. „Hallottam szerelmes fiam, hogy az te uradnál tisztességben vagy és jó híred, neved vagyom, mely dolgon én igen örülök és akarom hallani, sőt inkább *azt* kívánom, hogy minden naponként az te tisztességed öregbedjék, hogy minékünk is, te szüleidnek, kik téged jóra tanítottunk, az mi hírünk és tisztességünk meg ne aláztassék, de inkább az te jámborságod miatt öregbedjék. Irsz továbbá szerelmes fiam, hogy az mi voltunkról és állapotunkról téged bizonyossá tennénk.“ Anya iratta fiának ezt a levelet íródeákkal vagy más művelt emberrel. Ilyen alkalmakkor próbált a magyar levélpróza a tartalmat és formát egyszerre szuggeráló latinsághoz hozzásimulni. Magának a latin műveltségnek egy-egy eleme is ily helyeken kereste útját a megmagyarosodás felé.

Ami ezekben a gyakorlati célra szánt magánlevelekben stilbeli szépségnek nevezhető, jórészt akaratlan. Az akkori élő művelt magyar beszéd szólalt meg bennük oly elemekkel, melyeket ma népies-

nek nevezünk. A magasabb műveltség formai és tartalmi hagyományai azonban folytonos átszívargásban voltak, gazdagítván és árnyalván a már állandósultat. A levél-kezdés és zárás formuláit is át-áttöri az élő beszéd közvetlensége („édes testvérem... szeretted, Katus”), de a konvenció él minden levélben s a konvenció pedig már az irodalomhoz tartozik.

A közvetlen latin kísérettől önállósuló magyar próza örökölt mesterétől valamelyes igényességet. Ott, ahol a magasabb műveltség hagyományával való kapcsolat erősebb, tehát a főrangúaknál és az íródeákoknál, a levél-próza egy gondolattal már túlmutat azokon a határokon, melyeket a puszta célszerűség megszabott. A hatás, a meggyőzés, az állapot-rajz stiláris eszközeire figyelve, meg-megakadhat a szemünk egy-egy többleten, a szabad magyar fogalmazás kezdetleges, de mégis csak némi tudatosságra utaló jelein. Az „én eszeten írásom” (Nádasdy Tamásné leveléből) elárulja, hogy volt „eszés” írás, mely „nyilvánabb”, ékeesebb és nagyobb hatóerővel mondta el a közlendőt. A bocsánatkérés azért, hogy „vétek az levélben vagyon” az ekkori úri rend leveleiből ment át máig élő hagyományára.

A stiláris többlet különösen akkor válik láthatóvá, ha — mai szemmel nézve — úgy érezzük, hogy a levélírónak sokat sikerült kimarkolnia abból az élő beszédből, mely e próza igazi táplálója. „Immár mind jöten jönek... Uram, uram kérem kegyelmedet Istenért... Uram siess az élő Istenért... kérlek, kérlek, kérlek...” — ilyenféle, főként az ismétlés eszközeivel dolgozó alakzatok képviselik első pillantásra is a beszéd eleven színeit. Ugyanide tartoznak azok a tartalmas szólások, illusztratív kifejezések, melyek különösen ott bukkannak fel nagyobb számban, ahol a magyar íráskészség mögött a tanultság és az egyéniség ereje is működött. Mai „zamatos” szólásaink régibb formái („ebe tudja, ki állhatja... hányám a göröcsöt, de nem foga a kasza... akár türjem, akár tagadjam”) a magánlevelezésben kerültek először papírra, mintegy előre megadván alaphangját a reformációs prózának.

Az e korbeli levelezésnek leghíresebbike, a Nádasdy Tamásé is ilyen elemeknek köszöni elvenségét, humorát és valóság-közelségét. Itt azonban az írással való bánásnak már olyan fölénye is megnyilvánul, mely tudja, hogy az írás nemcsak a közlés, hanem a hatás eszköze is. Az a játékosan kedveskedő, becéző szócsavargatás például („fiókásom... leányókám”) csak a Nádasdy Tamás kedélyének sajátja és teremtménye. A nagy átlag még messze volt ettől, de az olyan levelekben, melyeknek írói a Nádasdy Tamás műveltségéhez közel állhattak, elő-előkerült egy-egy proverbium-szerű eszköz. Héderváry Lőrinc (hosszabb ideig Katzianer foglya volt Laibachban) így rajzolta a maga bizonytalan helyzetét: „Nem különben megy az én dolgom, mintha egy vékony cérnával kötöttek volna egy malomkövet fejem fölé, hogy nem tudnám mely órában fejemre esik.” „Ki közelebb a szénhez az jonkább fütözik”

— idézi az erdélyi kincstartóval folytatott beszélgetéséből egy fogarasi íródeák. Valami középkori ördög-történet száradt szólássá a következő mondatban: „Csak nem élhet veszteg, mint az ördög, hogyha egyéb dolga nincsen, tehát mégis nem él veszteg, hanem embernek cipellésében (cipőjébe) követ hány.“ Mai beszédünk gyakori bizonyító alakja, az „egyszeri ember“ is itt került először papírra. „Én úgy teszek — írta Nádasdyné, — mint az egy ember, hogy ümaga teszen bünt és esmég ümaga oldozza magát.“ Mindenestre találó célzás volt abban az időben, midőn az egyén megigazulása az élet állandó kérdései közé emelkedett.

A műveltség tartalmainak beszüremkedése a levelekbe állandó és erősödő folyamat. Tanui lehetünk, hogy a humanizmus szókincsének egy darabja most kereste és találta meg a magyar megfelelőt. A „barátság“ már gyakran emlegetett volt s a politikai szándék is élt vele. Az „ember“ és az „emberség“ magyarul is felvette magába azt az egyetemes igényű tartalmat, melyet a latin hordozott. „Az én rendem szerint én is embernek tudnám magamat“ — írta egy „Litteratus“, a levélírók egymást az „emberség“-re figyelmeztetik s szó a „tisztesség“-gel vált egy-jelentésűvé. „A kert jó módon vagyon — jelentette a Nádasdy-udvar egyik deákja — ha még király is jőne be, mondaná, bizony jól vagyon. . . valaki bejő, nem szid meg érte, hogy ezt mondaná: nem ember bánik vele.“ Másutt: „Az mi házunk igen ember ház, de ha ezeket meg nem hozod, az kaput az kapun állóval felvonatjuk. . .“ A latinság távolabbi elemei is megcsóoltak magyarul. Nádasdy Tamás, aki kedves gúnyolódásaival önmagát sem kímélte „az te villámkovácsod“-dal jegyzi Orsikájához írt leveleit s így alludál az akkor már betegeskedő „ősz kánya“ Vulcanus és Venus bizonyára nem egy változatban emlegetett viszonyának „história“-jára. Egy ugyancsak a sárvári uradalom egyik alkalmazottjához intézett levélben az „otium“ megmagyarításának első kísérletét is megtaláljuk: „Ha ürességed adatik, írj énnekem.“

Amiben ez a stílus a legszegényebb, az a jelző. Voltak már állandósult jelzős kifejezés-képletek („Hatalmas Isten. . . kegyelmes Isten. . . szent malaszt, örök mindenható Uristen, örökké való szolgálat. . . köteles szolga. . . halálos ellenség. . . bizott uram. . . szerelmes fiam“), melyek régi gyakorlatra emlékeztetnek. Ahol árnyalni, erősíteni kellett, nem állt sokkal több rendelkezésre, mint a „nagy. . . jó. . . sok. . . jeles“ és ritkán a „szép“ vagy ezek közül kettő-három egyszerre („nagy sok esztendeig, nagy sok jó esztendeig. . . nagy jeles kár. . . nagy jó szerencse. . . sok jó élés“). Ismét Nádasdy levelezésében találhatók az új kapcsolatok. Neki megvolt már tetszésre a „kellemes“ szó, írt „édes levél“-ről és „hazug levél“-ről „édes beszéd“-del és „kemény szó“-val. Másutt inkább csak némely átvitel- és hasonlat-kezdemények utalnak színező szándékokra. „Itt immár a halál megállott“ — jelentette Csábrág várának íródeákja a kapitányok nevében, — de hozzátette magyarázón: „nem

halnak“. A panasz, a kesergés azon az úton volt, hogy rátaláljon a régi magyar költészet egy-egy nagyjövőjű stilformulájára: „Az én szívem mind éjjel nappal bánkodik... Engemet úgy elhagya mint egy megszedett szőlőt.“ Az izgatott pillanat hevülete is fel-feldobott szórványosan erőteljesebb kifejezéseket. „Szívem szerént menék az természet szerént való ellenségre... amint fejedet és tisztességedet szereteted... itt nincs az porkolábnak annyi haszna, amit egy tikmony érne... kihagyításával megvehette Fogarast... semmit sem vehetnék belőle (nem tudtam meg tőle semmit), mint egy jó szállott várból... igen szép dolog ahon az két szép sereg szembe áll és csak ketten-ketten vívunk, mint két kos vina egymással.“ Minde-nütt, ahol erősebb a „lirai“ résztvevés, történik egy-egy kicsi lépés az igényesebb stílus felé. Még önkénytelen ritmusosság is felcsendült az akadozó levélszövegekben: „Nincsen mit tennem : váltiglen szégyellem : de az nagy szegénység : és betegség : téteti velem.“

Minél jobban közelítünk a század közepe felé, a levél már több mint egyszerű közlés, nehezen mozduló kérdés vagy panasz. Segélyt-kérő várnagyok ostromokról, kényesebb küldetésben járó deákok tárgyalásaikról, lassan bár, de mégis csak gyarapodó színekkel számoltak be. Az az anyag él itt, amiről Tinódi Sebestyén énekei szólnak. Más levélírók be-beiktattak írásaikba érdekes eseteket „lőtt dolgok“-at. Nádasdy Tamás fiának későbbi nevelője, Macarius József, latin levélben írta meg Pernesith Györgynek (a sárvári udvar tagja) a férjéért mindent feláldozó feleség történetének egyik változatát. Később talán magyar levélben is kedveskedett hasonló történettel tanítványa anyjának. A főrangú hölgyek szívesen vették az ilyfajta „históriá“-t. Báthory Gáspár egyik Nádasdy Tamásnénak írt levelébe beleszővi a mantuai herceg regényes-tragikus halálát. Majlád Gábor az övében egy csudakövér gyermekről ír, Sárkány György (sárvári művelt tisztartó) pedig egy furcsa nevű országban esett tűzesőről. Más oldalról viszont a protestáns iskolázás töltötte meg a leveleket új anyaggal és kényszerítette a levélprózáat magasabb tartalom hordozására. Iskolamesterek, úrfiak nevelői mondták tudományban haladó növendékeik tollába azokat a szép elmélkedéseket életről, halálról, hazáról, emberi magatartásról, melyek bizony-ságul szolgáltak a szülőknek fiaik lelki gyarapodásáról. A szépirodal-miség homályos igénye és a reformációs irodalom lélekformálása adott egymásnak a levélben találkozót.⁶

⁶ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. — Istványi Géza: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934. — Varga Ferenc: Kódex-irodalmunk stílus-elemei. Bp. 1933. — Trócsányi Zoltán: Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéhez. M. Nyelv 1918. — Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1930. — Magyar Leveles Tár, Pest, 1861. — Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei. Bp. 1879. — Id. Nádasdy-levelezés. — Lampérth Géza: Régi magyar levelesláda. Bp. 1923. — U. a.: A magyar levél-írás kezdete. Századok 1918. — A Magyar Nyelv és a Századok levélszöveg-közlései. — Mályusz Elemér: A Nádasdy-levéltár magyar levelei. Levéltári Köz-

A magyarnyelvű magánlevelezés egyik tanujele annak a műveltségbeli elegyedésnek, mely a humanista tanultságúak és az írásba ezidőtájt belépők között végbement. De nem ez az egyetlen terület. A levél kitűnő gyakorlótér volt nemcsak a latin támasztékot már csak messzebből látó magyar nyelv számára, hanem mind annak a kifejezésére is, amit egyidejű vagy később nemzeti nyelvű *irodalom* használt fel anyagul. A kérés, a panasz, a sürgetés, a gyengeség, a viszontagságokról, szenvedésekről való beszámolás, általában a megtörtént, átélt vagy hallott dolgok elmondása mind egy-egy pincy lírai és epikai csíra, melyet majd tudatosabb írói szándék próbál nagyra növelni. A mozgásban levő műveltségi erők már most meg is kezdték a munkát, az élmény-anyagnak irodalmi fejlesztését és pedig oly területen, mely a legkönnyebben volt irodalom (tudomány) és élet érintkezésének felfogható. „Vita“ és „historia“ a népszerűsödött klasszikus szólásban már elválaszthatatlanul együttállt. Az aktuális élményanyagnak a levélnél nagyobbarányú írásos formálása, az irodalmi mintákra való erősebb rátekintéssel, a történetírói kezdeményekben ment végbe.

Nem mind magyarnyelvűek ezek, de amit belőlük latinul írtak, nagyon is messze esik a humanista történetírói latinitástól: itt is egy „vulgáris“ nyelv, a már félművelté lett középkori latin szólt meg írásban, telve a másik vulgaritás, az élő magyar beszéd hatásának kiáltó nyomaival. Egybekapcsolja őket az is, hogy ugyanaz a „középrend“ hozta őket létre, melynek írásbeli jelentkezése a magánlevelezésben volt megfigyelhető. Egyik-másik még címszerű szövegében is hordja a „levél“ megjelölést. „Epistola flebilis“ a Thatai Miklósnak, II. Lajos egyik udvari káplánjának tulajdonított beszámoló a király haláláról és Szerémi György is „*aliquam epistola exarare de perditione regni Hungariae*“ mondattal ült neki furesa feljegyzéseinek.

E történetírói jellegű írások egyrésze szűkebb, többnyire magánvagy családi használatra készült. Némelyik mögött valószínűleg ott állt a humanista *itinerarium*, esetleg a genealogia, mint közefi mintakép. A korának magasabb műveltségi színvonalán álló Kecheti Márton, előbb veszprémi püspök, majd világivá lett királyi udvarmester, 1534-től 1548-ig terjedő latinnyelvű feljegyzései ily rövid humanista útinaplót adnak. Évekre beosztottan elmondta benne, hogy a jelzett időben hol és merre járt. A másik a genealogikus alapformánál is könnyen feltehető ily humanista mintaadás. Ilyen a már magyar nyelven írt „Drágffyokról való emlékezet“, mely 1481-től 1545-ig állította össze a családtörténeti tudnivalókat. E közlések mellett azonban itt-ott előkerült benne más természetű feljegyzés is: házasságkötések, születések adatai közé köztörténeti tudósítások ékelődtek. Így az 1514-es „keresztes had“-ról, várépíté-

lemények 1923. — A levél „históriás“ anyagára nézve l. *Illyés János*: Egy érdekes történet a XVI. századból. *Századok* 1893. 456. l.

sekről, sőt ezek számszerű adatairól. A családtörténeti feljegyzések átlépték előre felvett kereteiket. Átlépték, mert magának a feljegyző embernek a tekintete is állandóan szélesbedett. Mindenki nagy események, nagy „mutatio“-k tanúja és részese volt. A parasztlázadás, Nándorfehérvár eleste, a mohácsi veszedelem olyan élmények voltak, melyek köré az értesülések, hiedelmek, babonák és magyarázatok egész serege fonódott és izgatott a továbbképzelésre és képzelődésre alrendűeket és főbbeket egyaránt. Az idő szinte kézzelfogható valósággá vált s el kellett benne igazodni. Könyvek üresen maradt lapjaira így kerültek nem kis számban latin és magyar nyelvű évkönyzetek a legjelentősebbeknek tartott eseményekről. „A püspököknek — írta később Heltai Gáspár — kinek-kinek megvolt a maga Bonfiniusa“ vagy más történeti összefoglalása, a többiek pedig ilyen részben olvasmányokon, részben személyes emlékezeten vagy hallo-másokon alapuló feljegyzésekkel rendezték a változékony időt.

Ezek a „memoriale rerum“-ok magukban hordozták a fejlődés, a tágulás és részletezés lehetőségeit. Van egy ismeretlen szerzőtől származó feljegyzés-sorozatunk, 1559-ig terjedő, mely egymagában megmutatja a tágabb történeti előadásba való átfordulás formáját. A hosszabb időt egybefoglaló feljegyzések többnyire száz esztendő szottak áttekinteni. Így ez is. Az 1540. évig a feljegyzések a memorialek szokásos szűkszavúságával regisztrálják az eseményeket. Innen kezdve azonban ez a szűkszavú modor egyszerre megváltozik. Részletezőbbé válik és különösen a következő esztendő eseményei jelennek meg szélesebb előadásban. A kortárs, az eseményekben résztvevő vagy ezek közeli szemlélője szólalt meg itt, akinek legfőbb élménye János király utolsó esztendeje és Buda elvesztése. Amint a levél is a közlendő tartalmát a művelt hagyomány formái kereteiben helyezte el, a naplószerű feljegyzések is a nagyobb múltbeli egészet átölelő formára emlékeztek, midőn a jelen események röviden-hosszabban vázolt előzményeit ragasztották a voltaképi közlendő elé. A történetlátás középpontjában a jelen állt, de azzal a felismeréssel, hogy ez a jelen valami korábbiak a folyománya. A nagy élmény pedig: Magyarország romlása. A történetiszemlélet kíváncsága az volt, hogy ennek okai felderíttessenek, hol és kik követték el azokat a hibákat és vétkeket, melyekért a jelen embernek keserves állapota a büntetés.

Az előbbi évkönyzetek más irányban is jelzik az alakulás útját: a magyar nyelvűség felé. Az utolsó év jelentős eseményét már magyarul írta be szerzőjük vagy pedig folytatójuk. A végső lépés azonban az volt, hogy ez a magánhasználatra szánt memoriale a még szélesebb és távolibb időterületre kitekintő tanultság eredményeivel gazdagodva és a közhasznúság szempontjait is maga elé téve, nyomtatásban is megjelent. Bencédi Székely István világkrónikája már ilyen.

A nagyobbarányú történeti feljegyzések egyike-másika még vegyítvén a memoriale-formát a folyamatosabb menetű előadással,

a Verancsicsok (Antal, Mihály, Faustus) kéziratos hagyatékából kerültek elő. Szerémi György famózus műve, a bizonytalan szerzőjű „Epistola flebilis“, az ú. n. Verancsics-évkönyv, Mindszenti Gábor „napló“-ja, Bornemisza Tamás budai polgár tudósítása arról a meghiusult kísérletről, hogy Budát a német kezére játsszák, az ismeretlen szerzőtől való „Lándorfejejvár elveszésé“-ről szóló nagyobb igényű összefoglalás képviseli ezt a magánhasználatnál távolabbra, sőt gyakran magasabbra is tekintő esemény-rögzítést. Egy részük Verancsics Antal ösztönzésének köszöni létrejöttét. Így egészen biztosan neki dolgozott Szerémi György, valószínűleg az „Epistola flebilis“ írója, a Verancsics-évkönyv két-három (esetleg több) ismeretlen szerzője és Bornemisza Tamás. Mindszenti Gábor naplója, továbbá a Báthory-család érdekkörébe tartozó névtelen szerzőjű „Lándorfejejvár elveszése“ más indítékból eredt.

Verancsics Antalnak az volt a terve, hogy megírja Magyarország történetét Mátyás király halálától kezdve. A történet-szemlélet átalakulása következtében ezt a munkát már ő sem képzelte el a régibb humanista modor jegyében. A feladat a történetíró számára nem lehetett a múlt dekorálása, romanizálása, hanem a valóság, az igazság keresése. Hogyan történt valójában? mi volt az oka? mi az igazság? — ezekre a kérdésekre igyekezett felelni mindenki, aki a távolabbi vagy közelebbi múlt megörökítéséhez hozzáfogott. Az igazságkeresés a század legfőbb teendője volt historikumban és teológikumban egyaránt és a „historia sui temporis“ Brodarcistól Tinódiig kereste és állapította meg a korigénynek megfelelő igazságot. Verancsics csak az anyaggyűjtésig jutott el, de gyűjtő munkájával megmozdított néhány embert, akik az ő megbízásából élményeiket, a dolgokról alkotott véleményüket egybeírták. Az alsóbb- és középműveltség „irodalmi“ feladatot kapott ezzel, megszólaltatta valóságos emlékeit, hiedelmeit, korszerű igényeit és az e világi élet, múlt és jelen politikai tartalmainak kifejezésére alkalmassá váló nyelvét.

Most itt csak a „legalsó“ szintet nézzük. Szerémi György és az „Epistola flebilis“ írója képviseli még a középkori szabású egyházi rendet. Ez utóbbi az 1526. évre érvényes vasárnapi betűt is szükségesnek tartotta feljegyezni, midőn a mohácsi ütközet közvetlen előzményeinek megírását megkezdte. Névtelen is maradt, megelégedvén a szerzőség ilyen jelzésével: „Et sic finis per unum devotum capellanus qui sibi fuit valde graciosus dominus rex Lodouicius.“ Latin-sága olyan minőségű, mint Szerémié.

Szerémi György műveltségének vonásai, munkája nagyobb terjedelménél fogva, jobban látszanak, mint az „Epistola flebilis“ írójáé. A humanista műveltségből kétségtelenül ragadt reá valami. Talán akkor, midőn Perényi Ferenc püspök váradi iskolájában tanulását végezte, vagy későbbi járás-keleése folyamán. Hogy olvasottságának köszönhetőek-e hivatkozásai Nagy Sándorra, a trójai háborúra, Ciceróra, Hannibalra, ugyanígy szövegében egy-egy klasszikus

verssorra emlékeztető töredék, vagy pedig nincs másról szó, mint az antik anyag középkori méretű és mélységű ismeretéről, esetleg az élőszavas gyakorlatig leszállt humanizmus útfélre került darabjairól: nehéz volna eldönteni. A kortársi irodalomból tudott Werbőczy könyvéről, hallott Krakko híres egyeteméről. Élt benne valamilyen kötelező erejű formahagyomány is a magasabb „elegantia” tekintetében, mert így írt munkája befejező soraiban: „Ignoscite mihi, quid illice aut incongrue accessit per calamum cirographum meum, non laudate de elegantis litteris, sed potius de intellectu (tartalom) admiramini et exemplum habere; quo elegantior potest habere, habeat bene emendare.” Az ilyféle félnnyel vegyes védekezés s egyben mégis tudomásulvévése az előkelőbb formai követelményeknek ismerős már Werbőczy óta s még gyakoribb lett a reformációval.

De ő valójában idegenül, sőt ellenségesen állott szemben e magasabb műveltséggel, amint magát a felsőbb társadalmi osztályokat is nagy lenézéssel szemlélte. Nyelvébe ugyan becsúszott egy-egy humanista stilhatásnak bélyegezhető szuperlativus („ornatissimus miles”) vagy a humanizmus valamelyik kedveltebb szava („in facie decorus”), de ez alig több véletlennél. Latinsága — mint munkája első kiadója írta — „a XVI. század kezdetén Magyarországon a műveltséget affektáló alsóbb rendűeknél a társalgás egyik vehiculuma”, nem ismeretlen máshonnan sem. Amikor János király sikertelenül próbálkozott Mária királyné kezének elnyerésével, követte Horváth Gáspár ugyanilyen Szerémi-féle latinítással írta meg küldetése csödbejutását, noha levelét még egy nőkre vonatkozó cinikus Ovidius-idézettel is feldíszítette. Külsőségekben, szóhasználatban és fordulatokban állandóan folyt a humanitás vívmányainak alsóbb rétegekbe való leszívargása. A szavak azonban ezen a színvonalon el is veszítették valamikori tartalmukat, a maguk egészével nem tudtak belesimulni a vulgaritásba. Ahogyan Szerémi szövege magát a „humanitas” szót használta, még félig a középkorra emlékeztet. „Inprimis erat bonus in humanitate sua” — írta János királyról. Nála is, mint Fráter Györgynél, elégtelen volt ahhoz, hogy egymagában hordozza az emberi értékesség tartalmát: állandó segítségre szorult („humanitas et honor”) vagy egyértékűnek vélt, erkölcsibb természetű, a népszerűbb gyakorlatban jobban megörögződött szót keresett maga mellé („humanitas seu honor”). Szerémi előtt a magas műveltség haszontalan és értéktelen formalitássá süllyedt. Azt írta János király két művelt tanácsadójáról, Frangepán Kristófról és Frangepán Ferencről, hogy „isti erant ei Regni Johanni *decori* in curia sua, et *consiliarii mediocriter*”. A szép beszéd, a humanizmus csodálatának és megbecsülésének tárgya, az ő szemében az erkölcsi romlottsággal járt párhuzamosan. („Mel procedebat de ore eorum, attamen venenum vehebant in corde.”) A műveltség megszólalása semmi más nem volt, mint „magna adulatio”, félrevezetés és törbecsalás. Bácsi Ferenc — állítja Szerémi — annakidején „tamquam

unus Cicero“, egy szép levéllel csalt ki a pápától egy püspökséget. Középkori színű műveltsége, mely gyakran tollára vetette vele a skolasztika „*causa efficiens*“-ét, igen jól meglátta, hogy a protestantizmus is ezzel az általa úgy lenézett műveltséggel együtt jött be az országba: „*Lutherania ad Hungariam descenderat per scribas seminando et per curiales.*“

Ő is részese volt annak a „szittyá“ közhangulatnak, mely nagy katasztrófáink után a műveltségellenességgel szokott együttjárni. Az „*antiqui Hungari*“, a „*Hungarus purus schyticus*“-féle kifejezések szembeállítva a „*modernum tempus*“-szal mindig az igazi érték hordozói az ő zavaros és felelőtlen ténymegállapításokat halomszámra hozó szövegében. A „*vulgus*“ szót senki ebben a korban nem vette annyi bizalommal és nagyraértékelő meggyőződéssel tollára, mint ő. Midőn a kassaiak követségbe készültek Ferdinándhoz, azt ajánlotta nekik, hogy olyanokat válogassanak a követségbe, „*qui sunt ex communi vulgo, non eati cum pompa*“. Mennyi lenézéssel emlegette a fényes bevonulásokat, zenés parádékat, táborbaszállásokat! A „*vulgus Hungarorum*“-ból szerezte értesüléseit („*fama sic vigeat inter vulgus*“), amint politikai szemlélete is tipikusan közrendi, sőt még ennél is alacsonyabb: a királyok általában jók, a közösség érdeke iránt fogékonyak, de a főúri tanácsosok hűtlensége, önzése és gonoszsága nem engedi jószándékukat érvényesülni. Ez a politikai szemlélet kereste és meg is találta az események rugóit a vezetők gigantikus ostobaságában és haszonlesésében, megmagyarázott a jólértesültség minden látszatával rejtélyes eseményeket, II. Lajos halálát, titkos hamisításokat és csalásokat, a vezetők között lefolyt nem éppen épületes jeleneteket. Megjósolt, főként utólag, bekövetkezett eseményeket, színes víziói voltak a jövőről. Megépítette a mai helyzet okszerű előzményeit, az érdek és érzelem kiválasztó mozdulatával (Ujlaky Ferenc hagyatéka, Corvin János kisemmizése, Dózsa kegyetlen kivégzése). Többször, szinte tetszelgően ábrázolta magát Szerémi oly helyzetekben, midőn magas személyiségekkel, királlyal, főemberekkel barátságosan társalog és nekik hasznos politikai tanácsokat ad. Ez nemcsak az ő egyéni bolondériája volt, hanem ennek az alsóbb véleménynek örök törekvése, hogy a dolgok intézésében cselekvőleg is résztvegyen, hogy korrigálhassa a királyok nevelését és alkalomadtán fülükbe súghassa az intézkedések helyes módjait és lehetőségeit. Jászai Pál nevezetes könyve, „A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után“ részletes kivonathan ismeret egy különös írást, melynek ismeretlen szerzője sok rokonvonást mutat Szerémivel. A kettejük írásában előforduló gúnyolódó szócsavarintások egy műveletlen Rabelaist idéznek a szemünk elé. Ez az írás is emlékiratféle, bizarr keveredése ruszticitásnak és műveltségnek. Jászai szerint „író és álomfejtő“-nek mondja magát a szerző, aki művével egyenest Ferdinándnak akart tanácsokat adni, hogy hogyan győzheti le az ellenséget. Különösen II. Lajos király alakjával foglalkozik sokat, mintegy élőnek képzei s intelmeket

'intéz hozzá. Legalább kályhafűtője lehetett volna ennek a szerencsétlen királynak — mondja, — az általa egybeszedegedett példák-
kal, szép történetekkel a király keblét nemes tettekre gyullasztotta
volna fel s nem lett volna gonosz főurak nevelésének áldozata. A
királyokhoz és királyfiakhoz intézett humanista „admonitio“-k, a
„de instituendo regii pueri“-k s az ehhez hasonlók ily változatok-
ban csúsztak le alsóbb rétegekbe.⁷

Szerémi és társai itt is a legalsóbbakat képviselték. A többi ese-
ményrögzítő írás már valóban az időszerű közép műveltségé. Kibon-
takoztak a latinságból s az irodalom magasabb követelményei felé
vitték a magyar prózát.

Kerecsényi Dezső

⁷ A történeti feljegyzéseket l. Kovachich i. m. és Tört. Tár 1857., 1869.
évf. — Erdélyi László: Szerémi György és emlékirata. Bp. 1892. — Szádeczky
Lajos: Szerémi György és emlékirata. Bp. 1892. — Acsády Ignác: Veranesies
Antal és Szerémi György. It. K. 1894. — Kardos Tibor: Magyar reneszánsz írók.
(Magyar Irodalmi Ritkaságok 29. sz.) Bp. 1934. — U. a.: Reneszánsz király-
fiak neveltetése. Apollo 1935.